

11 garverimiljöer i Blekinge

Rapport: 2016:19

Rapportnamn: 11 garverimiljöer i Blekinge

Utgåva: Digitalt och tryck

Utgivare: Länsstyrelsen i Blekinge län, 371 86 Karlskrona

Dnr: 436-3621-16

Författare: Susann Johannisson och Lotta Lamke, bebyggelseantikvarier, Kalmar läns museum, i samverkan med Länsstyrelsen i Blekinge län.

Foto/omslag: Garveribygnaden i Holmsjö. Foto Länsstyrelsen i Blekinge län.

Layout: Seija Nyberg, Kalmar läns museum, efter förlaga från Länsstyrelsen i Blekinge län.

ISSN: 1651-8527

Länsstyrelsens rapporter: <http://www.lansstyrelsen.se/blekinge/Sv/publikationer>

© Länsstyrelsen Blekinge län

Innehåll

Förord	5
Rapportens upplägg	6
Metod och material	7
Kulturhistorisk värdering	8
Kulturhistoriskt värde och värdering.....	8
Garveriinventeringens värdeskala.....	8
Garveriinventeringens värdebeskrivningar	10
Om garvare och garvning	11
Garveriprocessen.....	13
Några uppslag till vidare kartläggning av Blekinges garverier.....	19
Tabell över inventerade och värderade garverimiljöer.....	23
Översiktskarta över inventerade och värderade garverimiljöer.....	24
1. Nettraby läderfabrik, Nättraby	25
Historik.....	26
Beskrivning av miljön.....	27
Kulturhistorisk värdering.....	29
Förslag till kulturmiljöhänsyn	30
Bilder av miljön 2016.....	31
Referenser, Nättraby.....	34
Kartbilaga, Nättraby.....	35
2. AB Palén & Rudbeck, Nättraby	36
Historik.....	37
Beskrivning av miljön.....	37
Kulturhistorisk värdering.....	38
Förslag till kulturmiljöhänsyn	38
Referenser.....	38
3. Montelius´ garveri/Schollins garverifabrik, Pantarholmen.....	39
Historik.....	41
Beskrivning av miljön.....	44
Kulturhistorisk värdering.....	45
Bilder av miljön 2016.....	46
Referenser, Pantarholmen	48
Kartbilaga, Pantarholmen	49
4. Marinens centrala beklädnadsverkstad, Stumholmen (Ej namngivet nr. 383).....	50
Historik.....	51
Beskrivning av miljön.....	53
Kulturhistorisk värdering.....	53
Förslag till kulturmiljöhänsyn	54
Referenser, Stumholmen	56
Kartbilaga, Stumholmen.....	57

5. Weltings läderfabrik, Ronneby	58
Historik.....	59
Beskrivning av miljön.....	65
Kulturhistorisk värdering.....	66
Förslag till kulturmiljöhänsyn	66
Bilder av miljön 2016.....	67
Historiska dokument, kartor och bilder.....	69
Kartbilaga, Ronneby.....	70
6. P. J. Holms Garfveri (PH Månssons Garfveri), Ronneby	71
Historik.....	72
Beskrivning av miljön.....	72
Kulturhistorisk värdering.....	73
Förslag till kulturmiljöhänsyn	73
Referenser.....	73
7. Garveri på Rosengatan 7, Ronneby.....	74
Historik.....	75
Beskrivning av miljön.....	76
Kulturhistorisk värdering.....	76
Förslag till kulturmiljöhänsyn	76
Bilder av miljön 2016.....	77
Referenser.....	77
8. Hofstrands Garveri, Ronneby.....	78
Historik.....	79
Beskrivning av miljön.....	80
Kulturhistorisk värdering.....	80
Förslag till kulturmiljöhänsyn	81
Bilder av miljön 2016.....	81
Referenser.....	81
9. Richters garveri/Hulténs garveri, Ronneby (Garveri på Rosengatan 9)	82
Historik.....	83
Beskrivning av miljön.....	84
Kulturhistorisk värdering.....	84
Förslag till kulturmiljöhänsyn	85
Bilder av miljön 2016.....	85
Referenser.....	86
10. Lilljedalska läderfabriken, Sölversborg.....	87
Historik.....	88
Beskrivning av miljön.....	90
Kulturhistorisk värdering.....	91
Förslag till kulturmiljöhänsyn	92
Bilder av miljön 2016.....	92
Referenser, Sölversborg	94
Kartbilaga, Sölversborg.....	95
11. C. Mårdhs Garveri, Holmsjö	96
Historik.....	97
Beskrivning av miljön.....	99
Förslag till kulturmiljöhänsyn	101
Bilder av miljön 2016.....	102
Referenser, Holmsjö.....	103
Kartbilaga	104
Referenser.....	105

Förord

Rapporten har tagits fram av Susann Johannisson och Lotta Lamke, bebyggelseantikvarier vid Kalmar läns museum, i samverkan med Länsstyrelsen i Blekinge. Rapporten avser att öka kunskapen kring Blekinges garverimiljöer, historiskt och idag, samt bedöma vilka kulturhistoriska värden som finns i dagens miljöer för att olika typer av förändrande åtgärder skall kunna avpassas till platsernas kulturmiljövärden.

Urvalet av de inventerade miljöerna har skett med hjälp av den inventering av potentiellt förorenade områden som bedrivs av Länsstyrelsen. Arbetets metod och rapportens indelning följer de vattendragsrelaterade arbeten som gjorts av Länsstyrelserna i Blekinge, Skåne och Kronobergs län inom projektet *"Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt"*.

Elva garverimiljöer av varierande karaktär har inventerats och beskrivits. På en plats har sannolikt ingen garveriverksamhet förekommit, däremot en storskalig hantering av industriellt garvat läder (nr 4). På sex av platserna finns inga eller obetydliga spår kvar av garveri verksamheten. På fyra platser finns äldre boningshus som varit kopplade till garveriverksamheten (nr 1, 6, 10 och 11). Endast på två platser finns byggnader som kunnat knytas till själva garvningsprocessen (nr 3 och 11).

På en plats (nr 1) finns en dammbyggnad som kan utgöra vandringshinder för fisk och i anslutning till denna damm finns även husgrunder och andra lämningar vilka eventuellt kan vara kopplade till garveriverksamheten.

Synpunkter har lämnats av Björn O Svensson, Ronneby musei- och hembygdsförening, Björn Ericsson, Holmsjö hembygdsförening, Karl-Eric Andersson, Nätraby hembygdsförening, Hans Ulveklint, Föreningen Gamla Carlskrona, Christer Jonsson, Wiaholms garveri och Roddy Hägg, Kallinge museum. Fotografier som ej anges med referens är tagna av författarna.

Rapportens upplägg

Inledningsvis ges en kort redogörelse för inventeringens metod och material, samt en mer utförlig förklaring av de värdeklasser och värderingskriterier som använts. Därefter följer ett avsnitt som ger en bakgrund till garverinäringen, samt förklarar garveriprocessens huvudmoment samt de anläggningar och byggnader den kunnat ge upphov till.

Slutligen redovisas de inventerade miljöerna, indelat i individuella kapitel för varje miljö. Varje kapital inleds med att miljöernas historik beskrivs, vilket ger en bakgrund till platsens tillkomst och betydelse. Sedan följer en beskrivning av den befintliga miljön, dess beståndsdelar samt dess nuvarande sammanhang. Varje miljö har därefter värderats från kulturmiljösynpunkt och åsatts ett värde på en femgradig skala.

En bild av Sölvesborgs läderfabrik i början av 1900-talet. En imponerande syn med stort fabriksområde mellan Östra Storgatan och havet. De två pampiga bostads- och kontorsbyggnaderna nere till vänster i bild finns kvar än idag utmed Östra Storgatan.

Metod och material

Urvalet till denna kulturhistoriska inventering har skett med hjälp av ett utdrag ur branschen ”garveri” från den inventering av potentiellt förorenade områden som bedrivs av Länsstyrelsen, viken sker utifrån en metodik som tagits fram av Naturvårdsverket: MIFO (Metodik För Inventering av Förorenade Områden). Informationen samlas i en databas, EBH-stödet eller EBH-portalen, där EBH är en förkortning av ”efterbehandling”. I det föreliggande arbetet refereras ställvis till denna källa.

Namngivningen i den kulturhistoriska inventeringen har ibland preciserats utifrån historiska fakta och överensstämmer då inte med den namngivning som finns i EBH-stödet. Av den inledande faktarutan för varje objekt framgår dock dels koordinaterna för de platser som undersökts, dels EBH-stödets id-nummer, samt den riskbedömning avseende föroreningar som gjorts för det aktuella området. Det finns fyra riskklasser, där Klass 1 har innebörden ”mycket stor risk för människors hälsa och miljön”, Klass 2 ”stor risk”, klass 3 ”måttlig risk” och klass 4 ”liten risk”.

Den föreliggande rapportens indelning och metod följer de vattendragsrelaterade arbeten som gjorts av Länsstyrelserna i Blekinge, Skåne och Kronobergs län inom projektet ”Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt”. Anledningen till detta är delvis att det inför arbetet bedömdes att flera av garverimiljöerna skulle kunna ha gett upphov till lämningar och byggnationer i eller i direkt anslutning till de vattendrag där de är belägna. Delvis har det gjorts med syfte att homogenisera det material som tas fram av Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, för att underlätta igenkänning och handläggning.

Metoden bygger på inledande historiska kart- och arkivstudier, samt en efterföljande fältinventering med faktafångst, vilka båda legat till grund för de gjorda miljöbeskrivningarna och värderingarna. De historiska källorna har bestått av historiska kartor och annat arkivmaterial. Även sekundär litteratur och äldre fotografier har varit givande vid sammanställningen av miljöernas historik. I något fall har även muntliga uppgifter har varit användbara vid inventeringen och rapportskrivningen. En källkritisk bedömning har gjorts i dessa fall.

Kulturhistorisk värdering

Kulturhistoriskt värde och värdering

Kulturhistoriskt värde kan definieras som att en miljö har förmåga att förmedla förståelse och kunskap om historiska händelser och sammanhang. Platser, miljöer och företeelser kan berätta hur människor har levt genom olika tider och brukat landskapet. Genom exempelvis byggnadsteknik, byggnadsmaterial och strukturer i landskapet ges information om det förflutna. Även immateriella företeelser så som hantverkskunskap, sedvanor och muntlig tradition förmedlar kunskap om historien och människors levnadsvillkor. I denna undersökning innebär det kulturhistoriska värdet primärt att miljön har förmåga att förmedla förståelse och kunskap om historisk garveriverksamhet.

Komplexitet och läsbarhet utgör viktiga aspekter av varje kulturhistorisk värdering. Med miljöns *komplexitet* menas att platsen har ett brett informationsinnehåll och kan förmedla flera olika berättelser. Miljöns *läsbarhet* är central för möjligheten till kunskap om och förståelse av platsen. Utan tydliga samband kan en miljö uppfattas som svårbegriplig. De delar av miljön som är svåra att uppfatta kan inte heller bidra till förståelsen av platsens kulturhistoria. Tydligheten, i form av läge, utformning och omfattning av de relaterade byggnaderna eller lämningarna är viktig.

Den kulturhistoriska relevansen är ytterligare en aspekt. Huruvida en företeelse är *kännetecknande* för den lokala, regionala eller nationella utvecklingen eller har *utgjort en förebild* för utvecklingen utgör ett kulturhistoriskt värde. Hög *ålder* bidrar normalt till positivt till det kulturhistoriska värdet. Åldern bidrar ofta till en historisk förståelse för äldre tiders bruk och visar på en lång kontinuitet.

Garveriinventeringens värdeskala

Den genomförda inventeringen har varit en kategoriinventering, en tematisk inventering riktad mot en specifik typ av anläggningar. Det innebär att det endast är *de delar av miljön som kunnat knytas till garveriverksamheten* (såväl garvarens boningshus och ekonomibyggnader, som själva garveriet med byggnader, inredning, utrustning och anläggningar, eller lämningar efter dessa) som omfattas av den kulturhistoriska värdeklassningen. I de fall det funnits en osäkerhet om byggnaders eller anläggningars proveniens, har de inte omfattats av själva klassningen, men de omnämns normalt i värdebeskrivningen (löptexten).

Det innebär även att den värdeklassning som gjorts av miljöerna har gjorts utifrån deras förmåga att återspegla historiska förhållanden som går tillbaka på garverinäringen. Eftersom det finns många andra aspekter som också kan vägas in i värdet av en miljö, kan värdebedömningen bli en annan om ett annat perspektiv anläggs. Sådana förhållanden kommenteras under rubriken *”Helhetsmiljö”*.

Vid en av de inventerade miljöerna, nr 4. Marinens centrala beklädnadsverkstad, har sannolikt inte bedrivits någon egentlig garvning. Objektet har likväl fått en miljöbeskriv-

ning, då den redovisar den undersökning och det resonemang som lett fram till att platsen avfärdats som historisk garverilokal.

De dokumenterade kulturmiljöerna har värderats utifrån fem värdeklasser:

1. Mycket högt kulturhistoriskt värde
2. Högt kulturhistoriskt värde
3. Kulturhistoriskt värde
4. Visst kulturhistoriskt värde
5. Inget eller mycket lågt kulturhistoriskt värde

Vid ett *mycket högt kulturhistoriskt värde* är miljön särskilt välbevarad och/eller komplex. Byggnader, interiört såväl som exteriört, anläggningar, vattenmiljön och den omkringliggande helhetsmiljön förmedlar en tydlig och bred förståelse för historiska förhållanden kopplade till garverinäringen. Vid ett mycket högt kulturhistoriskt värde bör helhetsmiljön samt dess beståndsdelar bevaras intakta och stor hänsyn bör tas vid åtgärder.

Vid ett *högt kulturhistoriskt värde* är miljön välbevarad och helhetsmiljön är tydligt läsbar. Vissa egenskaper hos miljön är förändrade eller borta, men helhetsmiljön är intakt och ger en god historisk förståelse för platsens bruk och historiska sammanhang. Vid ett högt kulturhistoriskt värde bör stor hänsyn tas vid åtgärder.

Vid ett kulturhistoriskt värde saknas beståndsdelar hos miljön som har betydelse för den historiska förståelsen men miljön är i viss mån fortfarande läsbar. Vid ett kulturhistoriskt värde bör hänsyn tas vid åtgärder, specifikt bör de värdebärande uttrycken hos miljön bevaras.

Vid ett *visst kulturhistoriskt värde* är miljön antingen raserad, splittrad eller så pass hårt förändrad att den historiska läsbarheten är svårtydd. Vid ett visst kulturhistoriskt värde finns fortfarande enstaka egenskaper som bär på ett kulturhistoriskt värde men helhetsmiljön saknar många beståndsdelar som har betydelse för en förståelse av platsen. Vid åtgärder bör hänsyn tas till de egenskaper som är värdebärande.

Vid *inget eller mycket lågt kulturhistoriskt värde* bedöms miljöerna i dagsläget ha ett väldigt lågt eller obefintligt kulturhistoriskt värde. En sådan klassning görs vid miljöer där inslagen är så pass moderna att en kulturhistorisk värdebedömning är svår. Observera att en sådan klassning kan komma att förändras i framtiden. Värdeklassningen görs även där samtliga spår av den tidigare verksamheten är borta och den kulturhistoriska kontexten är helt raderad.

De kulturmiljöer som har ett högre kulturhistoriskt värde har en rödmarkerad ram runt bilden av miljön. Färgen signalerar att åtgärder bör göras med försiktighet och i samråd med antikvarisk kompetens. Notera att en dokumentation är önskvärd vid förändringar i samtliga kulturhistoriska miljöer. Ett särskilt tillstånd enligt 2 kap. Kulturmiljölagen krävs vid ingrepp i fornlämningar.

Garveriinventeringens värdebeskrivningar

Förutom själva värdeklassningen har en värdebeskrivning gjorts för varje miljö. I värdebeskrivningen beskrivs de egenskaper som har betydelse för det den åsatta värdegraderingen, samt de perspektiv och den faktakunskap som ger eller skulle kunna ge en annan värdering. Ambitionen har varit att tydliggöra de värdebärande egenskaperna så att det kulturhistoriska värdet inte går förlorat vid eventuella ingrepp i eller förändringar av miljön. Värdebeskrivningen och aspekterna nedan utgör således inget poängsystem, utan bildar en ingång till en samlad bedömning av platsens kulturhistoriska värde.

Värderingsbeskrivningarna har utarbetats efter ett antal kriterier som beskrivs nedan. Kriterierna är bearbetade efter den modell som tagits fram inom *”Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för södra Östersjöns vattendistrikt”*.

I värdebeskrivningen kommenteras:

- Garveriet och garvargården
- Vattenmiljön
- Helhetsmiljön

Garveri och garvargård

Under denna rubrik kommenteras de beståndsdelar av miljön som äger störst förmåga att förmedla historisk information om garvargärningen och de aktuella företagen: de byggnader, anläggningar eller lämningar (ovan jord) som finns bevarade på garveritomten. För stående byggnader utgör det antikvariska skicket, byggnadernas förmåga att förmedla information om en specifik tidsperiod, en viktig faktor för värderingen. För stående byggnader hade det varit önskvärt att utröna hur interiörerna ter sig, om där finns bevarad utrustning, eller fast inredning, vilket hade stärkt miljöernas kulturhistoriska värde. Interiörbesiktning har dock inte rymts inom denna undersökning.

Vattenmiljö

Till garvningen åtgick stora mängder process- och sköljvatten. Strömmande vatten kunde även utnyttjats till ett driva en barkkvarn eller barkstamp. Vattnets karaktär och utbredning är därför kopplad till garverimiljöernas informationsinnehåll och läsbarhet. Relationen mellan garveriet och näraliggande vatten (exempelvis vattenspegel, fall eller kanaler) är viktiga uttryck för förståelsen av platsen. Om vattenmiljön är påfallande och uppenbar visar den på en tydlig relation mellan vattnet och garveriet.

Helhetsmiljö

Eftersom läsbarheten och det kulturhistoriska värdet av en miljö påverkas av vad som finns omkring denna, görs även en värdekommentar kring detta. Enkelt uttryckt kan man säga att då det i garveriets närhet finns andra värdefulla miljöer eller objekt som i något avseende är besläktade med eller relaterade till garveriet, så påverkas dess värde i positiv riktning. Detta eftersom garveriet då utgör en del av en större och mer komplex kulturmiljö (stadsmiljö, herrgårdsmiljö, industrimiljö, vattendragsrelaterad miljö etc). I de fall de bevarade delarna av en garverimiljö utgör en så viktig del av den större, omgivande miljön att de i själva verket borde åsättas ett högre värde än vad metodiken och perspektivet i denna rent industrihistoriska kategoriinventering tillåtit, eller där finns andra faktorer som höjer värdet, har det kommenterats särskilt under denna rubrik.

Om garvare och garvning

Garvare är ett av de absolut äldsta yrken som finns. Det har anor tillbaka till den tid när naturfolk själva framställde egna kläder och skor, långt före tiden när marknader och handelsplatser bildades där man kunde köpa färdigt material. Från början handlade det mest om att ta fram pälsskinn (skinn där djurets hår sitter kvar). Senare blev det aktuellt med garvning av läder. Under romersk järnålder är skinnen från de nordliga skandinaviska länderna berömda, och den romerske historieskrivaren Jordanes skriver i sitt verk *Getica* om sveafolket:

”Svearna, som i likhet med Thüringarna, har utmärkta hästar. Det är också de som sänder via oräkneliga andra stammar de skimrande skinnen som säljs till romare. De är ett folk kända för den mörka tonen i deras fjällar, och som, trots att de lever i fattigdom, klär sig som furstar.”

I Sverige levde garvningen kvar i vissa delar som kvinnouppgift långt in på medeltiden, men därefter blev garvningen ett hantverksyrke för män. Specialisering skedde inom yrket och garvarna kunde indelas i egentliga garvare som beredde sulläder och grövre läder, vitgarvare som gjorde lättare ladersorter, körsnärer och sämskmakare som tillverkade sämskläder av ren och älghudar. Karduanmakare var en garvare av karduanläder som är en finare sorts skinn. Ordet karduan kommer eventuellt från den spanska staden Córdoba. Karduanmakargatan i centrala Stockholm är uppkallad efter detta yrke.

Garvaryrket gick i arv från far till son. De stränga gesällproven gjorde det svårt att förkovra sig till mästare. Detta vittnar talesättet från 1600- talet om, *”I Sverige kan man evertuera sig (anstränga sig) och bli konung men sämskmakare kan man icke bli”*. Garveriverksamhet i städerna var en olägenhet. Ett öknamn på dem som utövade yrket var ”stinkare” och de anklagades för att förstöra vattnet. I Hebreiska skrifter från 200 f. Kr. kan vi läsa att den kvinna som gift sig med en garvare hade rätt till skilsmässa om mannen förde med sig garverilukt hem. Aposteln Bartolomeus, som enligt legenden flåddes levande, var garvarnas skyddspatron.

I renässansens 1700-tal började en fransk garvare, Seguin, intressera sig för garvningens förlopp i naturvetenskapligt avseende. Han fann att en hud blir tyngre efter garvning varför han drog slutsatsen att garvämne binds i huden. Efter ytterligare experiment med vegetabilisk garvning insåg han att en betydlig effektivisering sker vid

Illustration av garvarens arbete hämtad ur en tysk handskrift från omkring år 1600. (Ur: Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Band 2. Nürnberg 1550–1791. Stadtbibliothek Nürnberg. Foto: Wikimedia Commons)

Ehrnberg & Sons Läderfabrik i Simrishamn år 1947. (Foto: Wahlberg/Tekniska Museet.
 <https://creativecommons.org/publicdomain/mark/1.0/deed.en>)

garvning om koncentrerade extrakt av växter med garvande egenskaper används. Denna upptäckt fick stor betydelse – industrin arbetar utifrån den än idag. I Sverige hade nästan varje större ort ett garveri. Ibland lever dessa vidare i namnet Garvaregården. Många större gårdar hade också eget garveri.

Kunskap om garvning spreds mellan garverier och städer tack vare det system med lärlingar och gesäller som hörde till skråväsendet. 1846 upphörde skråväsendet. Fram till sekelskiftet 1900 var garverierna ännu ett hantverk. Bara i Kronobergs län fanns som jämförelse ett fyrtiotal garverier under 1800-talet. En produkt som var stor var träskon. Det fanns ett stort antal fabriker som tillverkade bottendelen i trä i södra Småland och Blekinge. Till ovandelen behövdes läder.

Kemins utveckling under 1800-talet påverkade också garverinäringen. Vid mitten av 1800-talet upptäcktes kromsalters garvande förmåga. Kromgarvningen utvecklades i USA. Den stora nackdelen med kromsalterna är deras giftverkan vid utsläpp i naturen. Vid sekelskiftet hade metoden ändå slagit igenom med full kraft i läderfabriker. De små hantverksmässiga garverierna fick lämna plats åt de massproducerande jättarna. 1906 startades landets första kromläderfabrik i Klippan. Den rika tillgången på nödvändigt mjukt vatten för kromgarvning antas ha avgjort placeringen. Vi denna tidpunkt hade dock efterfrågan på läderprodukter överstigit landets tillgång och man hade börjat importera råhudar från bland annat Sydamerika. Till Klippans kromgarveri, som kan fungera som exempel, köptes in våtsaltade hudar, mest från Skandinavien men även från Holland och

Frankrike. Från Afrika köptes s.k. torrsaltade hudar. Från Tucumanprovinsen i Argentina kom under 1950-talet mycket hudar.

När hudtransporterna över Atlanten påverkades av 2:a världskriget fick det effekten att majoriteten av de små garverierna fick upphöra. På 1940-talet fanns bara kvar cirka femton garverier i hela landet. Det blev de större garverierna som fick förse den svenska militären med skor, stövlar, seldon, remmar och annan utrustning som behövdes under kriget. Även tidens mode ger återspeglings i garveriernas verksamhet. Under 1940-talet var kaninskinn populära inom dammodet. Störst i Skandinavien blev Lundbergs Läderfabrik i Valdemarsvik, med som mest omkring 600 anställda. Andra läderfabriker i södra Sverige fanns i Malmö, Simrishamn, Klippan, Ängelholm, Kävlinge, Falkenberg och Sölvesborg. Import av billigare lädervaror gjorde emellertid svensk tillverkning olönsam under 1960-talet och de flesta fick lägga ner.

Garveriprocessen

1. Konservering, råhudar

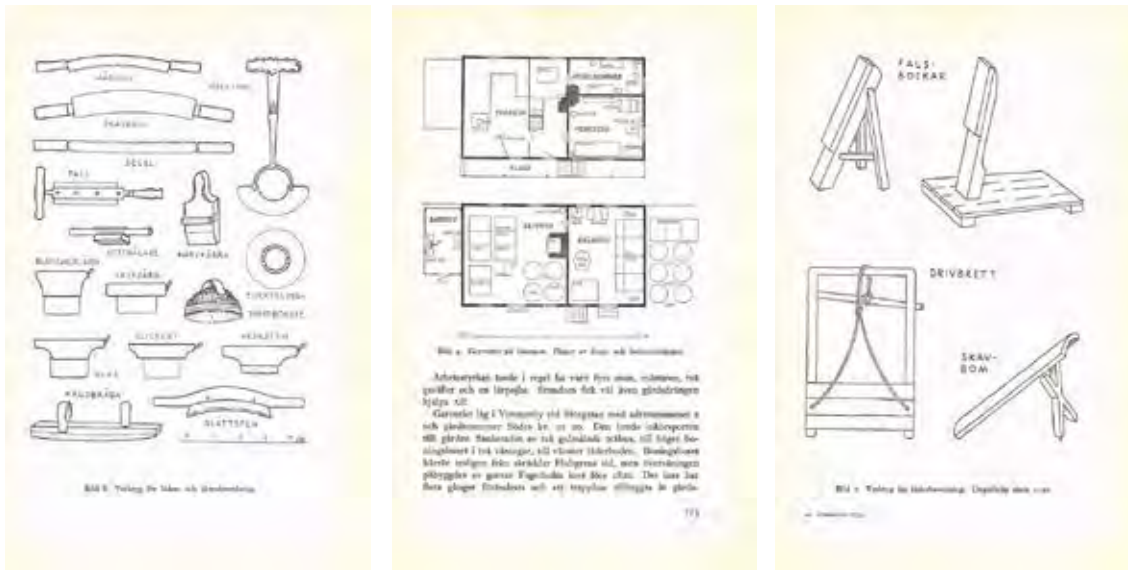
Efter slakt fanns två sätt att förbereda och konservera hudarna till sk råhudar i väntan på garvningen; torkning eller saltning. (Konservering kunde under en period av 1900-talet också ske med DDT, PCB och arsenik, ämnen som vi idag vet är mycket giftiga.) Salt var förhållandevis dyrt varför torkning i äldre tid var vanligare. Ibland gjordes detta i garveriet. Förr i tiden inkom mycket råhudar till garveriet främst vår och höst, eftersom det var då bönderna slaktade. I den mer moderna industrin användes också kylrum.

2. Blötläggning, Vekning

Råhudarna var hårda. Innan processen fortsatte måste de mjukas upp, vekas. Detta gjorde man genom att lägga dem i blöt, gärna i en bäck med rinnande vatten utanför garveriet. Man kunde då stänga dammluckan för att få mer vatten att lägga hudarna i. I den mer moderna tillverkningen kunde olika medel tillsättas, som natriumsalter och ammoniumkarbonat. Efter vekningen hängdes hudarna upp och fick rinna av.

3. Kalkning

Nästa steg i processen var att få bort hår (päls) från hudarna, såvida man inte skulle ha hudar med pälsen kvar. Detta gjordes genom kalkning, som fick håren att släppa med roten från huden. Kalkning utfördes i kar eller bassänger i ett särskilt rum, kalkhuset. Kalkningen är ett viktigt steg i läderframställningen eftersom det redan här avgörs om lädret kommer att bli mjukt och töjbart möbelskinn eller otöjbart remläder. Hudarna lades i fyra olika kalkbad med bränd kalk och vatten, som alla hade olika styrka (kalkhalt). Ibland kan spår av sådana bad finnas kvar i garverimiljöerna. Efter det första steget kalkningen var hudarna starkt alkaliska (ph över 7). För att sänka detta användes ofta släckt kalk, under 1900-talet enzymer, Pankreas enzym, som löste upp vissa äggviteämnen och gjorde huden mer smidig. Det tog ungefär 12 veckor att kalka en hud. Hudarna skulle stötas och kalken i karen röras runt många gånger, med särskilda störar. Arbetet var påfrestande för människornas hud och framför allt händerna tog stor skada av den frätande kalken. Kalkrummets väggar var ofta fullt med spikar där hudarna droptorkade efter kalkbadet.

Redskap, utrymmen och anläggningar för garvning exemplifierade genom det Östermanska garveriet, flyttat från Vimmerby till Skansen. (Ur: Artikel "Vimmerbygarveriet på Skansen" av Erik Andrén i Nordiska Museets och Skansens årsbok Fataburen 1935.)

4. Hårborttagning, skavning

Efter kalkningen skulle hår, hud och köttrester av. För att riva av håret använde man förr i tiden en så kallad skavbom, som kunde vara en välvd träyta, ca 50 x 200 cm, klädd med zinkplåt. Huden bearbetades här med särskilda hår- och skavknivar. När huden var ren bearbetades den en sista gång med en riktigt vass lättböjlig kniv, degeln, som var ca 80 cm lång, med handtag i varje ände. Med denna kniv skars tunna lager av huden för att få ett jämntjockt råämne. I den modernare garveriindustrin användes i stället en skavmaskin för att ta bort fiberrester. Håret kunde också i den modernare tillverkningen avlägsnas på mekanisk väg i en starkt alkalisk lösning. De råa hudarna stoppades då i roterade jättelika trätunnor, s.k. valkar. Huden blev genomskinlig, fast djurets olika färger ännu syntes.

Restprodukter

I denna del av processen blev det en del avfall från hudarna, kantbitar mm. Allt lades i ett kalkbad. När våren kom hängdes dessa slamsor över trälämningar för torkning i solen. När de torkat kunde de skickas till en tapetfabrik, som kokte tapetklister av dem. Limläder eller färdigt lim såldes också till snickare. Av limläder kunde även limfärg framställas. Horn från slaktade djur kunde säljas till hantverkare som gjorde hornskeदार och kammar. Håret togs också till vara. Det sorterades i olika färger såsom svart, vitt och brunt. Att sortera håren var ett kvinnojobb. Håret togs sedan ofta upp till en vind, hårvinden, för att torka. Därefter buntades håret och såldes, för att användas som stoppning, så kallat Stopp, i seldon samt till penslar. Under den hantverksmässiga epoken var det vanligt att man tog tillvara allt som gick. Det finns till och med uppgifter om att spaltläder som blivit över i Weltings läderfabriken i Ronneby användes som utfyllnad i vägar runt om i kommunen.

Fett

Ett annat exempel på att ta till vara hela huden var tillvaratagandet av hudarnas fett. Hudarnas baksida hade naturligt mycket fett, vilket behövde tas bort inför den fortsatta processen. För att dra av fettet använde man skavbommen. Fettet lades i grytan, eller i den så kallade pannmuren, där det smältes. Sedan eldade man i grytan underifrån. Fettet såldes

sedan per ”kappe” (cirka 5 liter). Finare fett användes som lädersmörjning till bland annat seldon och skodon.

5. Pyrning och avkalkning

Efter kalkning samt hår- och fettborttagning skulle hudarna pyras. Pyrningen innebar att hudarna luckrades upp för att kunna garvas. Pyrningen skedde genom att man lade hudarna i sk pyrkar, som var nedsänkta i golvet. Karen fylldes nästan helt upp med hudar, som skulle ligga i en 20 gradig blandning av höns gödsel (eller duvgödsel) och vatten i cirka 2 veckor. För att få till den 20 gradiga temperaturen på vatten och gödsel var det vanligt att man värmde vatten i en eldstad i garveriet och hällde ner i pyrket. Blandningen i pyrket måste hålla rätt temperatur hela tiden, vilket gjorde detta moment mycket arbetskrävande. Det krävdes ett ständigt passande och det luktade såklart mycket illa. Det var vanligt att arbetarna förr i tiden i den här delen av processen fick extra brännvin varje dag för att härda ut. Inte sällan tillverkade ägaren eget brännvin för detta syfte. I modernare garveriprocesser används ammoniumsulfat eller ammoniumklorid i syfte att få ner pH värdet till runt 7. Uppluckring av hudarna kunde också under 1900-talet ske med hjälp av saltsyra, ättiksyra eller myrsyra. Efter pyrningen kunde hudarna pyrglättas, bearbetas med en så kallad glättsten av skiffer.

6. Tvättning och sköljning

När pyrningen var klar tog man ut hudarna till vattnet där de tvättades och sköljdes innan nästa steg som var själva garvningen.

En karaktäristisk garvaregård med nedsänkta garvkar på gården och loftgång till torkvinden, exemplifierad genom det Petréska garveriet i Jönköping. (Foto: Jönköpings läns museum. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.en>)

Två bilder från garveriet i Asarum, Blekinge, som visar hur vattenkraften kunde utnyttjas till att driva en barkstamp. (Bildkälla: Okänd fotograf/Tekniska museet PUBLIC DOMAIN <https://creativecommons.org/publicdomain/mark/1.0/deed.en>)

7. Garvning

Garvningen i den hantverksmässiga tillverkningen gjordes i runda eller fyrkantiga kar, ofta cirka 2-3 meter i diameter, i ett rum som ibland kallades ”drivhuset”. Karen kunde även finnas utomhus på gårdsplanen. Till processen behövdes vatten och garväme i form av bark. Hudarna ”garades”, garvades, oftast 4-6 månader för ovanläder som var tunnare och 1-2 år för grovläder. Hudarna fick dock inte ligga orörda under denna tid utan de skulle drivas runt i karen med störar av trä eller horn. Järn eller stål fick inte förekomma då det kunde missfärga hudarna. Om man däremot ville ha svarta hudar kunde man göra ett särskilt bad av bark och järnskrot. Man flyttade också hudarna mellan karen, från svagare till successivt starkare barklag. Det finns många olika bevarade recept på olika barklag. En del garverier använde gran i de första karen och ek i de senare. Ekbark ska ha gjort hudarna särskilt slitstarka. Olika barklag användes också beroende på typ av läder och skinn, liksom olika trädslag. Förutom granbark kunde exempelvis också brakved och björk användas.

Till äldre garverimiljöer kunde höra en barkkvarn eller barkstamp. Ibland drevs denna av vattenkraft, med vattenhjul. På så sätt var man i behov av närhet till vattnet på flera sätt. Barken maldes till ungefär kaffebönsstorlek. Det finns exempel på garverier med egen såg. På så sätt fick man lätt tillgång till egen bark. Den äldre mer traditionella och hantverksmässiga garvningen kallas vegetabilisk garvning eller naturgarvning. Vid sekelskiftet 1900 slog den nya metoden med kromgarvning igenom. Det finns också så kallat kombinationsgarvat läder vilket är ett mellanting av de två metoderna. Andra garvningsmetoder är mineralgarvning, alungarvning och sämskgarvning. I forntiden och hos naturfolk förekom också rökgarvning och garvning med djurets hjärna. Garvningen avslutades med att vatten pressades ur hudarna. En del garverier hade en särskild läderpress till hjälp för detta moment. Barken återanvändes ofta. Den kunde torkas och användas som ved eller som fyll för att stabilisera grusgångar.

8. Spaltning, skavning

Vid skavning eller spaltning hyvlades huden för att bli tunnare. Genom spaltning klövs en hud till två eller till och med tre tunnare hudar, narvsida och spaltsida. På så sätt fick man fram två olika sorters läder, spalt och den så kallade fullnarven. Detta var ett ofattbart precisionsjobb. Man kan säga att en stor del av själva hantverksskunnandet låg i detta moment. En så kallad narvrulle användes vid spaltningen. Begreppet spalthead kommer av hudar som kluvits i flera tunnare skikt, på detta vis. Tunna hudar bereddes till ovanläder till skor, smorläder till stövlar och grövre skor samt till toffelläder till träskor. Maskiner för detta moment, skavningen, infördes i de moderna garveriindustrierna under 1960-talet, men ofta användes manuellt arbete mot skavbommar parallellt till in på 1960-talet. Även dubbelmaskiner med skavningskniv uppe och nere förekom. När spaltningen var klar kunde man också i den mer moderna garveriindustrin falska ner hudarna till den tjocklek som önskades. Eftersom man vid spaltningen var i behov av mycket vassa och fint skärande redskap fanns en slipsten någonstans i garveriet. Stenbord är ett annat vanligt kännetecken för beredningsrummet, verkstan. Eftersom detta rum var uppvärmt sov ofta lärlingar och gesäller här i äldre tid.

9. Återfettning

Efter all denna behandling hade det naturliga fettet försvunnit ur hudarna och måste därför ersättas. Detta gjordes på olika sätt för olika sorters läder. Infettning skedde med vat-

tenlösliga fetter som talg, späck, fiskolja, tran eller linolja. En metod innebar att hudarna behandlades med fett i uppvärmbara så kallad smörjvalkar. Man smorde också in hudarna med fett på motsatt sida. Till detta kunde kreaturshjärna användas, som innehåller mycket fett. Skinnen kunde också färgas. För att få ett svart läder kunde man t ex använda ett bad med järnskrot och bark eller vassla. Rummet, verkstan, där efterberedningen skedde var uppvärmt. I bevarade garveribyggnader syns ofta svarta fläckar, som är fett från hudarna, på både bjälkar och väggar i detta rum.

10. Torkning

Efter ungefär 2 års behandling var hudarna färdiggarvade och klara för torkning. Förr skedde detta utomhus genom att man hängde hudarna i en loftgång. Loftgångar är därför ett kännetecken för en äldre garveribyggnad. I bevarade garveribyggnader idag kan ofta finnas spår efter loftgångskonstruktionen även om själva loftgången tagits bort. Torkningen kunde därefter/också ske på en särskild torkvind. Kännetecknade för torkvinden är att väggarna har öppna fönster med ställbara skivor, spjäll, som kunde regleras. I mer modern garveriindustri kan lädret också torkas i varmluft. Om man ville ha särskilt slätt skinn kunde man spänna upp det i ramar. Detta gällde särskilt skinn med päls. Möbelskinn kunde även mjukgöras genom så kallad "millning" då det gneds i en roterande valk.

På torkvinden kan man ibland även finna en sullädermangel som användes till skosulor och stämplor som användes för att stämpla läder. För att få glacéskinn användes äggula, vetemjöl och urin. Vanligen användes ekorrskinn som blektes och kunde bli till fina handskar.

Familjen Hofvander utanför Nolmyra garveri i Uppland år 1913. (Foto: J E Jansson/Upplandsmuseet. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.en>)

Några uppslag till vidare kartläggning av Blekinges garverier

Blekinge har i äldre tid naturligtvis haft långt många fler garverier än de tio som upp-tas av denna undersökning. Landskapets naturförutsättningar bör ha varit gynnsamma. I garvningsproceduren användes en lut som huvudsakligen var baserad på ekbark och tillgången på denna råvara bör ha varit god i Blekinge med sina rika ekbestånd. Eken var visserligen regale ända fram till år 1875, det vill säga det var förbjudet för gemene man att fälla ekar, men eftersom skeppsvarven i Karlskrona och Karlshamn hade behov av stora kvantiteter ektimmer bör förutsättningarna att få tag i ekbark utan att begå lagbrott ändå ha varit särskilt gynnsamma i området.

Blekinges långa kustlinje och områdets många vattendrag bör också ha gett goda för-utsättningar för att anlägga garverier. Garvningen krävde också tillgång till stora voly-mer processvatten och möjlighet att skölja hudarna. Vattenkraftsdrivna barkkvarnar eller barkstampar var inte en nödvändighet vid ett garveri, men en fördel. En annan viktig för-utsättning för garverinäringens stora omfattning i Blekinge från senmedeltid och framåt var förutom riklig tillgång på färskvatten också tillgången på hudar. Som exempel kan nämnas att det i Ronneby bedrevs en omfattande transitohandel med animalier till de tyska östersjöstäderna från det svenska Varend. Detta bidrog sannolikt till garveriernas möjligheter att få fram tillräckligt med hudar. Borgmästare Hemming Gadh rapporterade år 1507 att ”sextio karlar i staden försörjer sig som skinnare och pälssare” (Ingstad 1915). Det småländska oxarna spelade alltså en roll.

Man kan också spekulera i huruvida det i äldre tid fanns ytterligare en faktor som kan ha bidragit till att fler garverier kunnat drivas i Blekinge, jämför andra områden i landet. Inn-an näringsfrihetens införande vid mitten av 1800-talet var alla hantverkare i princip bund-na till att bo och verka i städerna (även om det redan 1801 beslutades genom ett kungligt brev att s.k. engelska garverier allmänt fick anläggas på landsbygden). Då Karlskrona fick sina stadsprivilegier år 1680 gjordes dock undantag just för garvarna, så att de med stöd av sitt burskap i Karlskrona stad kunde ha kvar sina garverier i Ronneby. Anledningen var att vattenförhållandena på Trossö inte ansågs lämpliga för garveriverksamhet. Möjligen kan detta ha underlättat för fler garvare att etablera sig i området.

Under detta arbete har åtskilliga uppgifter om olika garvare och garverier påträffats. Det har dock inte legat i uppdraget att kartlägga de historiska garverierna i Blekinge, utan endast att undersöka de elva utpekade platserna. Dessa uppgifter har därför inte följts upp, utan lämnats därhän.

För att ändå ge en bild av en näring som en gång tycks ha varit utbredd i Blekinge kan vi nämna några av de garverier som vi stött på under arbetet, som Nils Grandels gar-veri beläget ”... en fjärdedels mil utom Norrtull” (Karlshamn) vilket fanns vid mitten av 1700-talet, men som tycks ha startats redan 1727 av en Joh. Arendt Crauno, eller de två garverier (”... ett svenskt och ett engelskt garveri, varest även tillverkas, saffian och karduan,...”) som fanns vid Strömma, Asarum i slutet av 1700-talet och som drevs av Magistra-ten i Karlshamn. Eller de båda garverier vid Asarums Backagård och i Ronneby som i början av 1800-talet drevs av den driftige Karlshamnssonen Peter Fredrik Duwell. Vi har

No 1. 11.

*Förteckning på Fabriker & Manufaktur-
Inrättningar i Östra & Medelstads Hög-
saders Fögderi för år 1844*

Fabrikens Namn	Arbetare	Arbetare		
		Manufakturer	Handverk	Andra
<u>Garverier</u> Försett med Kungl. Commerce Collegii Privilegium <u>Ronneby</u> , tillhörigt af Garfvarna C. P. Wallens Erb- hvardeleger. Försett af E. G. Franck	1			
<u>Arbetare</u> Mantelkrifve		2		2
<u>Tillverkning</u> Sulfitadars hudar			1	1
1770 Kalk och Smältdars hudar				2360
1780 Kalk och Smältdars hudar				530
1790 Kalk och Smältdars hudar				170
<u>Ronneby</u> , tillhörigt E. Kettersteds <u>Arbetare</u>	1			
<u>Arbetare</u> Mantelkrifve		4		4
<u>Tillverkning</u> Sulfitadars hudar			1	1

3050

Utsnitt ur "Förteckning på Fabriker och Manufakturinrättningar" från 1844 som ingår i de s.k. "Fabriksberättelserna". Utsnittet visar två garverier i Ronneby med åtta garveriarbetare.

också exempelvis stött samman med garvare Nelsson och garverifabrikör Swahn, båda verksamma i Lyckeby på 1860-talet. I miljöbeskrivningarna nr 3 (Montelius/Schollins i Karlskrona) och nr 5 (Weltings i Ronneby) i denna rapport framskyntar ytterligare ett antal Blekingeska garvare.

Under arbetets gång har framkommit att de flesta av Blekinges garverier skattat till förgängelsen redan på 1930-talet. Det resultat som uppnåts av denna undersökning bekräftar också detta nedslående faktum. Endast på en plats av de tio undersökta platserna står en egentlig garveribygnad kvar (troligen utan bevarad interiör då den senare använts som snickeriverkstad) och på de flesta platser återstår inga spår alls av den forna garveriverksamheten. För den som önskar att utforska Blekinges historiska garverier, kanske med hopp om att finna några fysiska lämningar av några av dem, finns dock ett antal källor att undersöka.

Vid **Nordiska Museet** i Stockholm förvaras ett potentiellt mycket intressant material som insamlades genom olika undersökningar i Blekinge vid mitten av 1930-talet. Främst rör det sig om Gösta Bertels material från den garveriinventering som genomfördes av honom i landskapet under 1936. Bertels material ingår i: *Dokumentationer och insamlingar, Fältarbeten och undersökningar, 1.1.24 Garveriundersökningen*. Bertel redogör för några av sina resultat i: Blekingeboken 1937, artikeln "Några drag ur de blekingeska garveriernas historia". Där framgår bland annat att uppmätningar gjorts av garverier i Karlshamn, Nätt-

raby, Eringsboda och Svarthövdaryd. Samtidigt med Bertels undersökningar sändes så kallade frågelistor ut för att fånga upp fakta och berättelser från de gamla garverierna. De ingår i Nordiska museets Dokumentation och insamlingar, Frågelistor och svar, 3.3.45 SP 45 Garverier 1936. Under samma år genomfördes även stadshistoriska undersökningar, varvid tillsågs att dokumentation och uppmätningar gjordes de gamla garverierna på Pantarholmen i Karlskrona. Även dessa förvaras vid Nordiska Museet.

Den bästa ingången till att undersöka vilka garverier som funnits i Blekinge är troligen de s.k. ”**Fabriksberättelserna**”, d.v.s. handlingar om hantverkare och fabriker i Kommerskollegiets arkiv, vilka består av primäruppgifter till statistiska sammanställningar beträffande landets näringsliv. Här kan man finna uppgifter om fabriksägarens namn, vilket år den fått privilegium, antal anställda, deras yrke, vilka maskiner som fanns, vilka artiklar som tillverkades i vilka kvantiteter och deras värde. Däremot är det inte möjligt att knyta uppgifterna till en speciell plats i staden eller socknen. Arkivbildningen är komplicerad och presenteras på följande vis av Riksarkivet, som är arkivinstitution för detta material, som delvis digitaliserats:

Årsberättelser. Fabriker. Näringsstatistik

1691-1746 Kommerskollegiets huvudarkiv, Fabriksprivilegier, serie D VIII

1736-1764 Manufakturkontorets arkiv

1740-1815 Kommerskollegiet, Kammarkontorets arkiv, Serie 1.

1816-1846 Kommerskollegiet, Kammarkontorets arkiv, Serie 2. Fr.o.m. 1816 även uppgifter rörande-manufakturverk på landsbygden i separata volymer.

1847-1862 Kommerskollegiet, Kammarkontorets arkiv, Serie 3. Innehåller även vissa uppgifter om handlande och hantverkare.

1863-1890 Kommerskollegiet, Kammarkontorets arkiv, Serie 4. Uppgifter om handlande och hantverkare, se separat serie.

1891-1901 Kommerskollegiet, Statistiska avdelningen

1902-1918 Kommerskollegiet, Avdelning för näringsstatistik

1919-1923 Kommerskollegiet, Statistiska byrån

1924-1961 Kommerskollegiet, Statistiska byrån

1962-1989 Statistiska Centralbyrån. Byrån för industristatistik.

Även **städernas borgerskapsmatriklar** kan vara ett material att undersöka. Detta material kan vara tidskrävande att utforska,. Uppgifterna är förda kronologiskt eller alfabetiskt på företagarens namn. Borgarmatriklar kan finnas vid Karlskrona kommunarkiv och/eller vid Landsarkivet i Lund. Vid dessa arkiv finns även domböcker (ex. lagfarter, köpekontrakt), bouppteckningar och liknande som kan ge en fördjupad bild, då man väl ringat in en person, plats och/eller tidpunkt.

Kyrkoarkiven, och då i synnerhet husförhörslängderna, är en mycket värdefull källa för historisk forskning. Eftersom materialet är så omfattande gäller det framförallt då man redan har information om när och var en garvare varit verksam. Utifrån dessa uppgifter kan man sedan ofta avgöra när ett garveri anlagts eller nedlagts, genom att följa vilka som står skrivna på fastigheten framåt och bakåt i tid. Information från kyrkoböckerna finns också samlad i Demografisk Databas för Södra Sverige, men ännu finns inte så många uppgifter om garvare i Blekinge i denna databas. Via deras namn kan man gå vidare till länsstyrelsens register.

Andra arkivinstitutioner som kan ha information är exempelvis Folklivsarkivet i Lund och Blekingearkivet. Blekingearkivet har dock i det närmaste ingenting i materialväg gällande garveriverksamheten i Blekinge. Endast en kassabokssida, som är upplimmad på en del av en gammal vägg. Detta ”arkivfragment” är från slutet av 1700-talet och härrör från en garveriverksamhet, som bedrevs i Ronneby.

Bland tryckta källor kan **Sveriges Handelskalender** (från år 1859) vara en ingång. Där får man slå upp varje ort för sig och finner då namn på olika företag, varefter man kan gå vidare och få adressuppgifter, uppgifter om etableringsår, produktion, antal anställda m.m. Vill man veta mer kan man med hjälp av namnet på företagaren gå vidare till **Blekinge läns landskanslis arkiv 1685-1971, Handels- och fabriksdiarier 1864-1874** (Landsarkivet i Lund?). För senare tid är det **Handelsregistret** (Länsstyrelsen i Blekinge län. Allmänna enhetens arkiv 1888-1972, C 7 AA- C 7 EA). I dessa man se när personen ifråga ansökt om att få bedriva verksamheten.

Slutligen kan nämnas att de historisk uppgifter som forskats fram i föreliggande undersökning, bland annat tagit hjälp av uppgifter ur **tidningen Blekingsposten**, som digitaliserats av Kungliga Biblioteket (<http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/>).

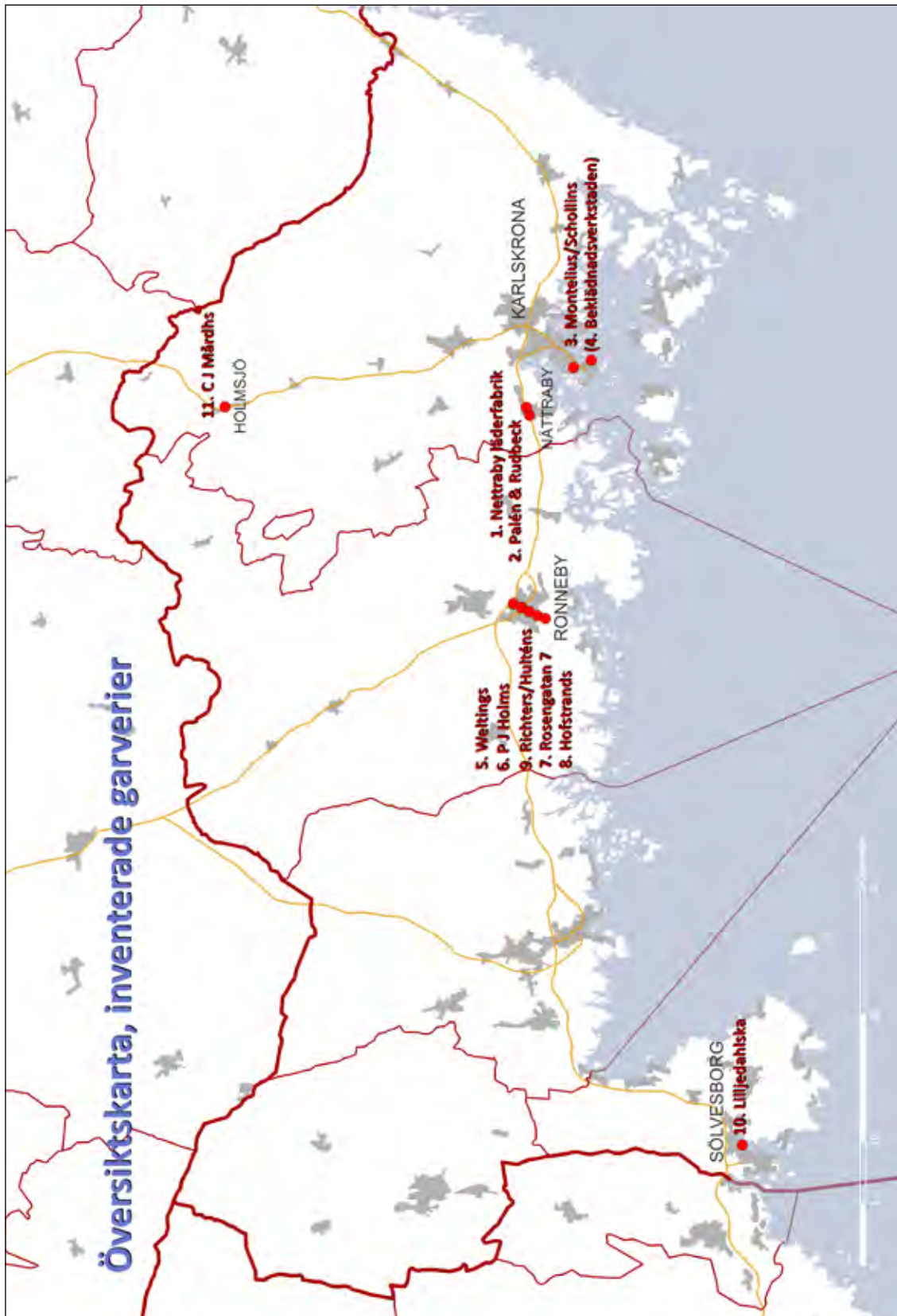
Vid en utgrävning av en gård i Enköping 2009 syns spåren efter garvkaren ute på gårdsplanen. (Foto: Anna Ölund, Upplandsmuseet. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.en>)

Tabell över inventerade och värderade garverimiljöer

Nummer och namn	Kommun, socken	Värdering
11. C Mårdhs Garfveri	Karlskrona kn, Sillhövda sn	Högt kulturhistoriskt värde (Garveribyggning, boningshus)
1. Nettraby läderfabrik	Karlskrona kn, Nättraby sn	Kulturhistoriskt värde (Boningshus, ekonomibygnader)
10. Lilljedalska läderfabriken	Sölvesborgs kn, Sövesborgs sn	Kulturhistoriskt värde (Boningshus)
3. Montelius garveri/ Schollins garverifabrik	Karlskrona kn, Karlskrona stad	Visst kulturhistoriskt värde ("Garveribyggning" med oklar funktion)
6. P.J Holms Garfveri	Ronneby kn, Ronneby sn	Inget eller mycket lågt kulturhistorisk värde* (Inga bevarade byggnader?)
5. Weltings garveri	Ronneby kn, Ronneby sn	Inget eller mycket lågt kulturhistorisk värde (Inga bevarade byggnader)
7. Rosengatan 7	Ronneby kn, Ronneby sn	Inget eller mycket lågt kulturhistorisk värde (Inga bevarade byggnader)
8. Hofstrands garveri	Ronneby kn, Ronneby sn	Inget eller mycket lågt kulturhistorisk värde (Inga bevarade byggnader)
9. Rosengatan 9	Ronneby kn, Ronneby sn	Inget eller mycket lågt kulturhistorisk värde (Inga bevarade byggnader)
2. Palén & Rudbeck	Karlskrona kn, Nättraby sn	Inget eller mycket lågt kulturhistoriskt värde (Inga bevarade byggnader)
4. Marinens centrala beklädnadsverkstad	Karlskrona kn, Karlskrona stad	Ej garveri (Skofabrik)

*Om det äldre bostadshuset på fastigheten utgjort en del av garvargården, kommer detta att höja miljöns kulturhistoriska värde.

Översiktskarta över inventerade och värderade garverimiljöer

1. Nettraby läderfabrik, Nättraby

Koordinat: N 6229148 E 533085
Fastighet: Karlskrona Västra Nättraby 6:77
Adress: Bruksvägen 2-28, 370 24 Nättraby
Fastighetsägare: Claes Anders Gunnar Olsson, Bruksvägen 16,
370 24 Nättraby
Kommun, Socken: Karlskrona kommun, Nättraby socken.
Id EBH-databas: 108957, riskklass 4

Byggår: Direktörsvilla uppförd 1900, ombyggd 1909. Mindre bostadshus möjligen 1700-tal i grunden, karaktär av 1800-tal och ombyggt kring sekelskiftet 1900. Ekonomibyggnad trol. uppförd 1900-1910. Dammen har anor minst från 1700-talet, trol. ombyggd på 1950-talet. (Garverifabriken var i drift 1897-1932, riven på 1960-talet.)

Lagskydd: Skydd av direktörsbostaden "Villa Fehr" och den stora ekonomibyggnaden finns i detaljplan. Området närmast dammen och kvarnplatsen vid ån utgör fornlämning RAÄ Nättraby 257.

Kulturhistorisk värdering: Kulturhistoriskt värde

Värdebärande beståndsdelar: Direktörsvilla med tillhörande trädgård och park, äldre bostadshus och större uthusbyggnad, samtliga med välbevarad historisk karaktär och koppling till garveriverksamheten. (Dammen, vars koppling till garveriet inte har kunnat styrkas, har betydelse som markör av platsens kvarn- och industritradition.)

Kärnvärden: De bevarade byggnaderna som är lokaliserade med tydlig koppling till ån och dammanläggningen förmedlar historien om en för orten viktig industri- verksamhet samt om Nättrabyåns stora betydelse som kraftkälla och transportled.

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Namnet Nättraby grundar sig troligen i ordet nät eller not som har anknytning till ortens funktion som fiskeläge. Under medeltiden var Nättraby en dansk bondehamn (fram till freden i Roskilde 1658), en lastageplats som band samman landsvägen och Nättrabyån. Efter att Karlskrona grundades under den andra hälften av 1600-talet flyttade en stor del av stadens societet till Nättraby. På 1800-talet var hälften av samhällets invånare ståndspersoner med anknytning till örlogsstaden. En ångbåtslinje fanns mellan Nättraby och Karlskrona. När den smalspåriga järnvägen mellan Nättraby och Älmeboda anlades på 1890-talet fick den anslutning också till ångbåtslinjen Nättraby–Karlskrona, som varit igång sedan 1884. Tack vare lastageplatsen och de goda transportmöjligheterna förlades flera industrier i Nättraby. Under 1800-talet uppfördes ett tegelbruk som utnyttjade lertakten i dalgången och ett garveri. Under 1900-talet fick samhället bland annat ytterligare en garverifabrik, men även flera andra industrier bland annat cellulosaindustrin ”Nättraby Bruk” och Nättraby mekaniska verkstad. Nättraby var en egen kommun fram till 1974, då det skedde en sammanslagning med Karlskrona kommun.

I Pataholm norr om Kalmar drev P J Pettersson under 1800-talets andra hälft ett garveri med anor från 1700-talet. Sonen Per Julius (född 1870), som tog sig namnet Palén, gick i faderns fotspår. Han studerade garverikemi i Köpenhamn och praktiserade på garverier i Tyskland och Schweiz. Vid 20 års ålder fick han sitt mästarbrev. Fabriken i Pataholm gick bra och man kände behov av att expandera. Efter letande föll valet på Nättraby. År 1897 startade far och son Pettersson & Paléns garveri. Vattenkraften vid den gamla kvarnplatsen och hamnen med kopplingen till havet bidrog till lokaliseringen. Den intill dammen år 1893 startade Nättraby mekaniska verkstad tog också del i uppförandet av garveriet. Garveriet hade ett eget vattentorn där man nyttjade kraften från åvattnet. Man hade också kraftcentral med ångpanna och turbin i ån, barklada med torkvind, flisstuga för importerad barkflis (1000 ton) och snickeri. På gården syntes ett stort antal garvkar. Fabriken, Nättraby läderfabrik, utvecklades till en av Sveriges största. En anledning till att det gick bra var att man hade insett betydelsen av att köpa billiga hudar direkt från Argentina, utan mellanhand. Vid familjens lantställe på Aspö utnyttjades den egna hamnen, så att man slapp hamnavgifter. Här byggdes också magasin för mellanlagring av hudar. För att ytterligare hålla nere priserna startade familjen eget rederi 1916. Rederiet Pera byggde tre atlantångare, tre bogserbåtar, två segelfartyg och två pråmar, som kunde nyttjas i de egna transportererna av hudar över världshaven, men även mellan Aspö och Nättraby. Transport av hudar, bark, kol mm till och från läderfabrikerna skedde via ån.

Läderfabriken i Nättraby var stor.

Per Julius Palén var huvudansvarig för verksamheten i vid Nättraby läderfabrik. Förutom fabriksbyggnader uppfördes arbetarbostäder och den egna pampiga villan kring 1900. Här bodde Per Julius Palén med fru och sex barn. Sannolikt fungerade något rum också som kontor. År 1907 startade och byggde Per Julius, i kompanjonskap med sin svåger Patrik Rydbeck från Kristianstad, ytterligare en läderfabrik i Nättraby, AB Palén & Rudbeck (se avsnitt "2. AB Palén & Rudbeck, Nättraby"). Första världskriget medförde flera krisår för verksamheterna. Arbetsförhållandena på fabriken var hälsovådliga, slitsamma och krävande. Detta ledde till inre konflikter. Detta tillsammans med det ekonomiska läget i samband med Kreugerkraschen ledde till att företaget gick i konkurs år 1932, liksom Fabrikör Per Palén själv. Enligt uppgift blev slutade Per Julius sina dagar ensam på fattigstugan 64 år gammal, 1934.

Efter 1932 fick fabriksbyggnaderna ny användning som fabrikslokaler för ett stensliperi och under 2:a världskriget som militärförråd. En massa- och pappersindustri etablerar sig sedan på platsen och 1939 grundade Sven Sandberg Nättraby Bruk. En pappersmaskin med tillhörande utrustning installeras i den gamla läderfabriken, strax norr om hamnen. Den huvudsakliga tillverkningen bestod av oblekt cellulosavadd (ca 1 000 ton/år) som användes inom sjukvården. Efter några år började även produktionen av blöjvadd. Nättraby pappersbruk var verksamt här 1940-1958. Den gamla fabriken vid ån revs på 1960-talet för att i början av 1980-talet ge rum åt 14 radhus ritade och byggda av Skanska. 1936 köpte köpman Knut Fehr Paléns villa, vars namn ändrades till Villa Fehr. 1959 byggdes villan om till kommunalkontor. Även Sparbanken och poliskontoret för polisdistriktet omfattande Hasslö, Nättraby, Listerby och Tving kommuner huserade då här.

Enligt uppgift användes naturgarvning med garvämmen från ek- och granbark. Inga tecken har hittats på kromgarvning eller andra kemikalier, trots att verksamheten var omfattande. Under verksamhetstiden kunde det enligt uppgift under vintern vara fiberbankar i ån så att endast en liten rännil släpptes fram. Detta spolades ut med vårfloden. Bankarna sägs ha varit röda innan jul, gula innan påsktid. Att läderindustrin i Nättraby var omfattande kan man se på antalet anställda som tycks ha hållit sig kring 65 personer. Mängden läder som gick åt säger också en del om omfattningen. Det finns uppgifter om att det 1910 gick åt 105 000 kg sulläder och bindsulläder (inkl. koläder) i den ena och 496 480 kg i den andra fabriken. Vid denna tid finns uppgifter om att AB Palén & Rydbeck fabriken använde en ångmaskin och ångturbin och Nättraby Läderfabrik ett vattenhjul, en vattenturbin, en ångmaskin och sex elektriska motorer. Dessa uppgifter bekräftar också att Palén & Rydbecks fabrik låg en bit ifrån ån medan Nättraby läderfabrik låg precis vid ån. Till ångmaskinen gick det enligt kassaböckerna åt 60 ton stenkol/briketter, 1 371 kbm torv/torvbriketter/torvpulver respektive 29 ton stenkol/briketter och 300 kbm ved. 1925 hade Nättraby Läderfabrik två vattenturbiner, en ångmaskin och nio elektriska motorer.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Nättraby är ett villasamhälle med stor epokmässig spridning i bebyggelsen. Samhället ligger utspritt utmed Nättrabyån och vägarna. Den kuperade topografin har också bidragit till lokaliseringen av bebyggelsen. Ortens historiska kärna med kyrkan ligger öster om Nättrabyån, utmed Gamla Dalbyvägen/Kyrkvägen. Nättraby passerades av den betydel-

Utsnitt ur karta från 1762. Villa Palén ligger idag precis på den gamla kvarnkullen, ovanför dammen där kvarnen låg, senare kraftstation och mekanisk verkstad.

sefulla Kustlandvägen, Via Regia, som fanns redan under förhistorisk tid. Olika generationer av den gamla landsvägen finns bevarad utmed olika sträckor. I anslutning till f.d. Nettraby läderfabrik och de bevarade byggnaderna vid villa Fehr, liksom till den f.d. fabriksstomten till dotterfabriken AB Palén & Rudbeck (se miljö nr 2) finns vägen dels bevarad västerut i Idrottsvägen, dels österut som länsväg 679/Gamla Landsvägen. Vägen skärs idag av genom vår egen tids landsväg, Europaväg 22. Inträngd mellan vägarna står ännu den gamla landsvägsbron, Landbron, en stenvalvsbro uppförd under det tidiga 1800-talet. Utmed Idrottsvägen och i området mot järnvägsstationen ett stycke norröver, finns bebyggelse från det tidiga 1900-talet som visar hur man vid tiden gärna lade sin bostad eller verksamhet i vältrafikerade omgivningar.

Nättraby läderfabrik låg precis intill Nättrabyån. Fabriksstomten är sedan 1980-talet bebyggd med 14 radhus. Fabriksbyggnaderna är rivna och det finns inga synliga spår efter tidigare verksamheter på mark eller i ån. Cirka 100 meter uppströms den gamla garveriplatsen finns dock idag en betongdamm, troligen från mitten av 1900-talet, och i anslutning till denna finns även kallmurade stengrunder/stödmurar på båda sidor om vattendraget, samt arkeologiska lämningar. Platsen är en äldre kvarnplats, Wörtha kvarn eller Wirthökvarn, se karta från 1762. Precis väster om kvarnplatsen ligger den i landskapet tydliga kulle som kallas Qvarnkullen (Qvarnkullen) och där garveriägarens gamla bostadshus, Pahléns villa ("Villa Fehr"), ligger än idag. Villan ger ett burget intryck dels tack vare det höga läget dels tack vare sin arkitektur och storlek. Med influenser främst från jugendstilen, men även vissa nationalromantiska drag, är den tidstypisk för det tidiga 1900-talet. Trädgård med planteringar, stor ek (vårdträd) och liten damm, park med höga träd och

gräsmattor ingår i miljön. Till denna miljö på den gamla kvarnkullen hör också ett äldre bostadshus som ska ha anor från 1700-talet, men som sannolikt byggts om i samband med att direktörsvillan uppfördes. Möjligen kan det ha haft en funktion som trädgårdsmästarbostad. Mot ån ligger några ekonomibyggnader, varav en ovanligt reslig byggnad som säkert använts till stall, garage och förråd för bostaden. Det är oklart om byggnaden även haft någon funktion för garveriet eller pappersbruket, exempelvis som magasinsbyggnad. Det finns uppgifter om att material till garveriet fraktade från hamnen vid kyrkan via ån upp till garveriet, vilket skulle kunna gälla även denna byggnad. Mot södra fasaden finns en lastbrygga. Den stora ekonomibyggnaden är troligen uppförd samtidigt med direktörsvillan.

År 2016 upprättades en ny detaljplan för området kring ”Villa Fehr”. Syftet med detaljplanen är att tillåta nyuppförande av runt 40 bostadsrätter uppdelade i radhus i två plan, atriumhus i ett plan samt ett flerbostadshus i sex våningar, i en ring runt parken och gamla Villa Fehr, ritade av Gert Wingårdhs arkitektbyrå. I planen beskrivs området: *”Västra Nättraby 6:96 m.fl (Villa Fehr) ligger i norra Nättraby, direkt söder om E22. Området gränsar i öster till Nättrabyån, i sydväst till Ävägen och i sydost till befintlig småhusbebyggelse vid Bruksvägen. Inom området finns idag Villa Fehr. Planområdet är ca 17 ha stort och ägs av Karlskrona kommun. Detaljplanens syfte är pröva möjligheten att uppföra bebyggelse för bostäder och centrumändamål genom komplettering och omvandling av befintlig bebyggelse. Syftet med detaljplanen är även att bevara och vidareutveckla kulturmiljön kring Villa Fehr, men också att omgestalta Ävägen för att få ett tydligare gaturum samt att planlägga området utmed ån som naturmark. En utveckling av planområdet innebär en förtätning i redan befintlig bebyggelsemiljö som innebär ett effektivt markutnyttjande och nyttjande av befintlig infrastruktur, vilket stämmer väl överens med översiktsplanen. Ett genomförande av planen bedöms inte medföra betydande miljöpåverkan.”*

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Sedan alla garveriets verksbyggnader försvunnit finns inget i miljön som särskilt vittnar om garveriverksamhet. Miljöns kulturhistoriska värde bärs därför främst upp av de höga kvaliteter som finns i de bevarade byggnadernas tidstypiska och välbevarade arkitektur, det vill säga främst disponentvillan med trädgård, den stora ekonomibyggnaden och det gamla bostadshuset. Byggnaderna bevarar minnet av en av ortens tidiga storindustrier, läderfabriken, men har även kulturhistorisk betydelse som kommunalhus m.m. Byggnadernas läge i anslutning till ån med dammen och den stora landsvägen är talande och ger en fingervisning om att den välmåga som byggnaderna utstrålar kan ha sin grund i industriell verksamhet.

I kommunens detaljplan från 2016 uttalas beträffande miljön kring ”Villa Fehr”: *”Efter som den högresta Villa Fehr, samt ekonomibyggnaden, anses ha kulturhistoriska värden får dessa byggnader inte rivas. Också parkmiljön med träd och dammanläggning föreslås bevaras. Dessa blir ett tillskott för de boende i området med ett grönområde mitt i”.*

Vattenmiljön

Nättrabyån har haft avgörande betydelse för utvecklingen av Nättraby. Ån i sig är därför en

viktig del av ortens kulturmiljö. Hamnen och kvarnplatserna är historiskt viktiga platser i ån. Idag kan det vara svårt att se Nättraby hamn, just intill den medeltida kyrkan, som den aktiva och betydelsefulla lastageplats den en gång var. Hamnen har dock haft stor betydelse för samhällets utveckling och även betydelse för garveriverksamheten. Den nuvarande dammen intill garveritomten har inte säkert kunnat knytas till garveriet. Dammen markerar dock ett äldre, troligen medeltida, kvarnläge och är därför viktig som historisk markör. I sig, till sin konstruktion, har dammen dock måttligt värde.

Helhetsmiljön

Kulturmiljön kring garveritomten och disponentvillan är relativt svåravläst och splittrad. Dels genom bebyggelsens epok- och funktionsmässiga spridning, dels eftersom många historiska samband skurits av genom väg E 22:s trafikbarriär. I denna helhetsmiljö finns olika komponenter med enskilt höga kulturvärden, som den ekallé som markerar Idrottsgatans status som gammal huvudväg, eller den mycket fina stenvalvsbron just norr om E 22. Till dessa element med ett högt kulturhistoriskt värde hör alltså även byggnaderna vid "Villa Fehr", även om garverimiljön inordnats i den lägre värdeklassen "kulturhistoriskt värde".

Om en kulturmiljö finns bevarad på Aspö (ej undersökt), där det förutom stuga funnits varv, brygga och skinnmagasin kan denna miljö ingå i samma kulturhistoriska sammanhang.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Pahléns villa ("Villa Fehr") med tillhörande trädgård/park, ekonomibyggnad och det mindre bostadshuset bör betraktas som särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader enligt Plan- och bygglagen kap 8, § 13 och § 14. Byggnadernas relation till Nättrabyån får gärna framhävas. Om åtgärder på dammvallen aktualiseras bör de delar som utgörs av äldre stenmurverk bevaras som en markör av platsens långa industriella kontinuitet.

Bilder av miljön 2016

Villa Palén eller Villa Fehr är Nättraby läderfabriks ståtliga gamla disponentvilla från sekelskiftet 1900, som ligger på den gamla kvarnkullen.

Bakom Villa Fehr finns ett större uthus, av stilen att döma från ca 1920. Det saknas säkra uppgifter om dess tillkomst och funktion men det ligger nära till hands att tro att de kan ha haft funktion som barklager eller annan lagring som hörde till garveriet och senare cellulosafabriken.

Intill Villa Palén ligger ett äldre bostadshus, som enligt vissa uppgifter kan ha en stomme från 1700-talet. Det ska ha haft funktion som bland annat trädgårdsmästarbostad.

Nedanför Villa Palén uthus finns idag lämningar efter olika verksamheter som utnyttjat vattenkraft, som kvarnlämningar. Dessa är äldre än 1850 och är klassade som fornlämning enligt Kulturmiljölagen. Foto Håkan Nilsson, KNATON AB.

Platsen där garveriet låg.

Del av dammen och dammluckorna.

Gamla hamnen i Nättraby.

Referenser, Nättraby

Sammanställning av historik och annat material från inventering av förorenad mark (MIFO), 2008. Förvaras på Länsstyrelsen i Blekinge län.

Nettraby Läderfabrik: minnesutställning, Nättraby Pensionärsförbund SPF, 1987.

Artiklar från Faktarummet, Blekinge museum

Nettraby Läderfabrik, ur Lär känna din bygd, Allan Norrö, 1970-talet.

Artikel om ”Mångas försvunna arbetstillfällen i Nättraby”, av Märten Mårtensson.

Karlskrona kommunarkiv.

<http://www.lansstyrelsen.se/blekinge/SiteCollectionDocuments/Sv/publikationer/rapporter/2007/Kommuncentrum/Karlskro.pdf>

Nättraby Kommun – en återblick

Nättraby kommunalnämnd, Fastigheter och anläggningar 1885-1973- Paléns nybyggnad 1919, F1:1A

Muntliga uppgifter: Nättraby hembygdsförening, Karl-Eric Andersson

Blekinge läns tidning 11 januari 1941.

Blekinge läns tidning om Nättraby garveri 2015-04-24

Sydöstran om Nättraby garveri

Artikel ”Ett hus med många historier” samt Per Palen och hans läder, ur Nättraby hembygdsförening – medlemsblad 2010.

Tidningsartikel ”Pataholmsgarvare blev redare med egen oceanhamn på Aspö”, 23 mars 1978.

Nättraby förr och nu, 2007, Nättraby hembygdsförening.

Text ur ”Nettraby läderfabrik, en Bleingeindustri”, ett kapitel ur ”Lär känna din bygd”.

Kartbilaga, Nättraby

2. AB Palén & Rudbeck, Nättraby

Koordinat: N 62.29092, E 53.2898
Fastighet: Karlskrona Fredriksdal 8:24 (fd 8:25)
Fastighetsägare: Karlskrona kommun
Kommun, Socken: Karlskrona kommun, Nättraby socken.
Id EBH-databas: 108955, riskklass 2 (dock troligen undersökt och åtgärdat inför skolbygget 2015)
Byggår: (Verksamhetsår 1907-1932. Fabriken revs 2015)
Lagskydd: -
Kulturhistorisk värdering: Inget eller mycket lågt kulturhistoriskt värde
Värdebärande beståndsdelar: -
Kärnvärden: -

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Nättraby historik, se ”1. Nättraby läderfabrik” i denna rapport.

Fabriken startades 1907 av Per Palén i kompanjonskap med svågern Patrik Rydbeck, under namnet AB Palén & Rudbeck. Rydbeck tillhörde en gammal garvarsläkt i Kristianstad. Palén var gift med Rydbecks syster Ida (i ett andra gifte).

Enligt en artikel i Blekinge läns tidning uppfördes fabriken av tyska murare. Det var en modern fabrik byggd av rött tegel som även drevs på ett modernare sätt än den gamla. Mer mekaniserade metoder användes. Själva garvningen utfördes i valkar, roterande cylindrar. Denna process gick snabbare än den mer hantverksmässiga, men kvaliteten blev lägre. I stället för direktverkande kraft från ån användes ångmaskin och ångturbin. Patrik Rudbeck lämnade Nättraby 1914 då han anställdes som konstruktör på SKF i Göteborg. Både denna nya och den gamla fabriken gick i konkurs 1932. Därefter fanns byggnaderna kvar. De fick nya funktioner som t ex militärförråd. Så sent som 2015 revs de för att ge plats åt den nybyggda skolan.

Så sent som 2015 fanns fabriksbyggnaden kvar, innan man rev och började bygga den nya skolan på tomten. Foto: Mattias Mattisson, Sydöstran.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Nättraby är ett villasamhälle med stor epokmässig spridning i bebyggelsen. Samhället ligger utspritt utmed Nättrabyån och vägarna. Den kuperade topografin har också bidragit till lokaliseringen av bebyggelsen. Ortens historiska kärna med kyrkan ligger öster om Nättrabyån, utmed Gamla Dalbyvägen/Kyrkvägen. Nättraby passerades av den betydelsefulla Kustlandvägen, Via Regia, som fanns redan under förhistorisk tid. Olika genera-

tioner av den gamla landsvägen finns bevarad utmed olika sträckor. I anslutning till AB Palén & Rudbecks före detta fabriksomt, liksom till tomten för moderfabriken Nättraby läderfabrik och direktörsbostaden ”Villa Fehr” (se miljö nr 1) finns vägen dels bevarad västerut i Idrottsvägen, österut som länsväg 679/Gamla Landsvägen. Vägen skärs idag av vår egen tids landsväg, Europaväg 22. Inträngd mellan vägarna står ännu den gamla landsvägsbron, Landbron, en stenvalvsbro uppförd under det tidiga 1800-talet. Utmed Idrottsvägen och i området mot järnvägsstationen ett stycke norröver, finns bebyggelse från det tidiga 1900-talet som visar hur man vid tiden gärna förlade sin bostad eller verksamhet i vältrafikerade omgivningar.

Den före detta garveritomten är sedan 2015 bebyggd med en ny skolbyggnad. Inga synliga spår finns efter garveriverksamheten. Läget runt skolan karaktäriseras av många äldre men ombyggda villor samt den gamla landsvägen med allé utmed båda sidor.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Ingenting finns på platsen som vittnar om den garverirörelse som funnits där.

Dammen och vattenvägarna

Den före detta garveritomten ligger inte i anslutning till vatten.

Helhetsmiljön

Kulturmiljön kring de båda garveritomterna och disponentvillan är relativt svåravläst och splittrad. Dels genom bebyggelsens epok- och funktionsmässiga spridning, dels eftersom många historiska samband skurits av genom väg E 22:s trafikbarriär. I denna helhetsmiljö finns olika komponenter med enskilt höga kulturvärden, som den mycket fina stenvalvsbron just norr om E 22 och byggnaderna vid ”Villa Fehr”. Den aktuella fabriksomtten ligger inom synhåll från ”Villa Fehr” och kan på så sätt sägas ingå i ett kulturhistoriskt sammanhang, men platsen i sig har idag inget kulturhistoriskt värde.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Referenser

Se nr 1, sidan 34.

3. Montelius´ garveri/Schollins garverifabrik, Pantarholmen

Koordinat: N 6225495 E 536464

Fastighet: Karlskrona Garvaren 19

Fastighetsägare: HSB Sydost ek för.

Kommun, Socken: Karlskrona kommun, Karlskrona stad (Stadsförsamlingen)

Id EBH-databas: 108956, riskklass 3

Byggår: Mindre garveribyggnad cirka 1893. (Riven garverifabrik byggd cirka 1893. Garveriverksamhet på platsen cirka 1825-1925.)

Lagskydd: Pantarholmen utgör en del av buffertområdet kring de centrala delarna i världsarvet Örlogsstaden Karlskrona (enl Lst web-GIS).

Kulturhistorisk värdering: Visst kulturhistoriskt värde

Värdebärande beståndsdelar: Bevarad mindre garveribyggnad.

Kärnvärden: Den sista bevarade byggnad som minner om Karlskrona stads och Pantarholmens garverier.

Utsnitt ur karta över Pantarholmen år 1888. Kartan visar de gamla befästningsvallarna i grönt, omgärdade av obebyggd mark. I sydost har utfyllnader för järnvägen gjorts. Längst i norr, väster om Landsväggsgatan, ligger Montelius' tomt, här numrerad 13. På tomten står en trolig barkkvarn. Ytterligare en väderkvarn kan ses i området. Vid den norra stranden ligger en brygga som troligen kan ha använts för sköljning av hudarna. Möjligen kunde även den "vattenkurra", nummer 10, som låg intill garvarens tomt användas för blötläggning och sköljning av hudarna.

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

(Stora) Pantarholmen var fram till slutet av 1800-talet förbunden via broar med Trossö i söder och Vämö i norr, där huvudinfarten till staden gick i dagens Landsvägsgatan. Anläggandet av järnvägen, invigd 1874, blev startskottet till att vattnen mellan öarna fylldes ut under 1800-talets slut och 1900-talet första hälft. Idag är Pantarholmen sammanbyggd med Vämölandet. Holmens norra och östra strandlinjer har raderats ut. I söder och väster är topografin mer oförändrad, men även här gjordes mindre utfyllnader och kajbyggen under samma period som ändrat holmens kontur.

Pantarholmen inlemmades tidigt i Karlskrona stad och befästning. År 1718 upprättades en första formell tomtindelning för holmen som tillsammans med den lilla Pottholmen betecknades som stadens 20:e kvarter. Pantarholmen hade då 38 tomter (20:e kvarteret, nr 6-43). Vid samma tid uppfördes en befästning mitt på Pantarholmen. Under 1700-talet och 1800-talets första hälft upprättades flera förslag för anläggningen, men det är oklart vad som egentligen förverkligades. Historiska kartor visar jordvallar på platsen från det tidiga 1700-talet fram till sekelskiftet 1900, sannolikt mer och mer raserade. Befästningsvallarna medförde att den mellersta delen av holmen inte kom att bebyggas förrän på 1900-talet. Förtätning av bebyggelse skedde under 1700- och 1800-talen främst i söder, i mindre utsträckning även längst i norr.

När en förteckning över Pantarholmens tomtägare gjordes i samband med tomtmätningen 1718 fanns ännu inte någon garvare där. Det totala antalet garvare i Karlskrona stad var sannolikt inte stort vid denna tid, eftersom garvarna givits dispens att fortsätta sin verksamhet i den gamla staden Ronneby när stadsprivilegierna överflyttades till Karlskrona år 1680. Vid mitten av 1700-talet kunde magistraten i Karlskrona emellertid konstatera att antalet garvarmästare i Karlskrona hade blivit så stort att de borde bilda ett ämbete (skrå).

Karlskrona garvarämbete inrättades år 1747 med den från Stockholm just inflyttade mästaren Mathias Norberg som ålderman. Det tycks då ha funnits tre garvarmästare i staden. Femtio år senare, omkring sekelskiftet 1800, hade antalet ökat till sju. Antalet höll sig sedan relativt konstant fram tills en snabbt nedgående trend i slutet av 1800-talet. Redan i början av 1800-talet var de flesta garvarna bosatta och verksamma på Pantarholmen. På 1870-talet, då, garverierna vid sidan av tobakstillverkningen var Karlskronas mest betydande industriella näring, var fyra av totalt fem konstaterade garvarmästare i staden bosatta där: Schollin, Montelius, Jönsson och Bergenheim. Schollin hade sitt garveri på den sydligaste delen av holmen, i nuvarande kvarteret Pantarhomen. Jönsson höll till ungefär vid dagens Östra Kvarngatan på den norra delen av holmen och Montelius allra längst i norr, motsvarande dagens kvarteret Garvaren. Bergenheims garveri har inte kunnat lokaliseras exakt i samband med detta arbete.

Det i denna utredning aktuella garveriet i kvarteret Garvaren kan följas tillbaks till 1820-talet. Av en beskrivning av handlingar i Karlskrona kommunarkiv rörande Pantarholmen, framgår att garverigesällen Bordelius ägde en fastighet i nuvarande kvarteret Garvaren år 1824 och att hans område utökades genom inköp av ytterligare en fastighet år 1829. År 1858 övertogs garveriet av garvarmästaren Karl Schultz. Schultz bodde, och drev sannolikt även eget garveri, vid Västra Vittusgatan på Trossö. Till hans hushåll hörde

Carl Gustaf Montelius som kommit till Karlskrona från Arby som 17-årig garvarlärling, men som vid 26 års ålder upphöjdes till gesäll, samma år som Schultz inköpt garveriet på Pantarholmen.

Schultz satte genast Montelius att förestå garveriet på Pantarholmen. Kanske gjordes detta av omsorg och utifrån tanken att Montelius senare skulle kunna driva sin egen firma där. År 1860 vigdes nämligen C G Montelius med den ungefär jämnåriga Katarina Charlotta Schultz, en brorsdotter till Karl Schultz som länge hört till garvarmästarens hushåll. Vid tiden för bröllopet 1860 tituleras C G Montelius ”garverifabrikör”, varför han då sannolikt köpt garveriet på Pantarholmen. Från 1861 är han formellt skriven på tomten tillsammans med hustrun. År 1863 omnämns tomterna nr 41, 42 och 43 som tidigare tillhöriga Schultz, men nu tillhöriga Garverifaktor Montelius.

Garvare C G Montelius var sannolikt en respekterad borgare. Av notiser ur Blekingsposten framgår att han hade uppdrag inom stadens fattigvård och i stadens Fabriks- och hantverksförening. Att husförhören för stadsdelen hölls i hans hem är även ett tecken på att hans person ansågs hedervärd. Blekingsposten återger för övrigt även en mer dramatisk historia om hur Montelius, Schollin och Bergenheim åren kring 1870 vid upprepade tillfällen varit utsatta för stölder av läder, samt om hur polismakten kunnat gripa en av Schollins gesäller, Clasén, med son och en garvare Andersson från Vissefjärda som skäligen misstänkta:

Den 1 nästkommande Maj öfwertager jag Fabrikör Bordellii på Pantarholmen belägna Garveri, der jag, genom min Bert. Gesäll Herr C. G. Montelius, uppläper och till beredning emottager Rå-Läder, samt håller till affalu wantliga sortter beredt Läder, under det jag sjelt kommer förfarande att hufvudsakligen egna mig åt Läder-Handeln i Handlanden Thelanders wid Land-brogatan belägna gård, tillhandahåller der, utom wantliga Lädersortier, Läderade Skinn och Saffianer, hwilket jag härmed får wördsamligen tillkännagifwa. Karlskrona i April 1858.
Carl Schultz.

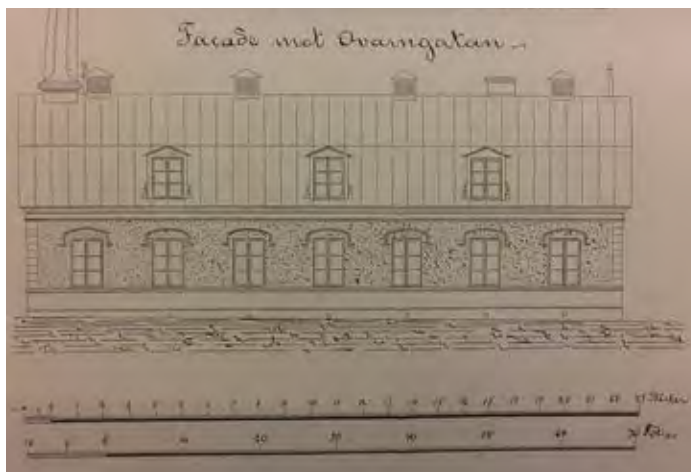
Annons ur Blekingsposten år 1858. Garvare Schultz meddelar att han övertagit Bordelius' garveri på Pantarholmen och att C G Montelius förestår verksamheten där.

”Antagligen komma dessa, som olyckligtvis skurit alltför breda remmar ur andras hud, att sjelfva som man säger ”få på huden”, ty lagen är obeveklig och fordrar att ”sådant läder skall sådan smörja ha”. Om de nöjt sig med sin ärliga inkomst hade de ännu kunnat i frid och ro ”bereda” hudar, i stället för alt nu i häktet bereda sig sjelfva till den blifvande ransakningen, för hvilken vi i sinom tid skola redogöra.”

Blekingsposten 1871-03-14

Som en följd av 1874 års byggnadsstadga upprättades en ny stadsplan för Karlskrona år 1877, stadsfäst 1887. I samband med detta gjordes många tomtmätningar och tomtregleringar i staden under 1870- och 1880-talen, bl.a. på Pantarholmen. C G Montelius innehade de gamla tomterna nr 41, 42 och 43, belägna utmed Landsväggsgatan, men av uppmätningarna framgår att hans område mer än fördubblats genom att marken mellan och väster om tomterna inlemmats med gården. Samma sak hade för övrigt skett vid Garverifabrikör N H Schollins tomter nr 7 och 8. De hade dels utökats genom intag av ödeplaner (obebyggd mark), dels genom utfyllnader, så att Schollins disponerade yta år 1880 blivit dubbelt så stor som de ursprungliga tomterna.

C G Montelius avled vid 58 års ålder den 5/11 1890. Dödsorsaken uppges som ”organiskt hjertfel, wattusot & brand i underben”. Rörelsen övertogs då av hans 25-årige son Carl Wiktor Montelius, som även inlöste fastigheterna, vilka nu reglerats till de nya tomtnumren 30, 31, 33 och 34. C W Montelius insåg sannolikt att de gamla hantverks-
garveriernas dagar var räknade. År 1892 inlämnade han en ansökan till stadens byggnadsnämnd om att få uppföra en modern

”Facade mot Qvarngatan”. Utsnitt ur bygglovsritning för den idag rivna garverifabriken, upprättad år 1892 och signerad C Montelius.

garverifabrik vid Kvarngatan. Ritningarna är signerade av honom själv. Vid denna tid var byggtiderna normalt relativt långa, men man kan nog räkna med att fabriken kan ha stått klar år 1894. Garverifabriken och den ännu befintliga lilla ”garveribyggnaden”, med oklar ursprungsfunktion, finns båda med på en karta som upprättades år 1896. Dessvärre slog garveridirektör C W Montelius’ nysatsning inte väl ut. År 1897 försattes han i konkurs och i samband med detta flyttade han till Norrköping.

Vid denna tid fanns endast två garverier kvar i Karlskrona, Montelius’ och Schollins. Den senare firman hade startats av Nils Henrik Schollin år 1841 och låg, som tidigare nämnts, på holmens södra del där familjen även bodde. Nils Henrik Schollin gick bort vid 82 års ålder 1893, men Firma N H Schollin hade då sedan tio år övertagits av sonen Ernst Henrik (född 1856). Efter Montelius’ konkurs köpte han garverifabriken i kvarteret Garvaren. Möjligen avvecklades samtidigt verksamheten på den egna tomten. Därmed fanns endast ett garveri kvar i Karlskrona. Garverifabrikör E H Schollin drev garverifabriken vidare med 30-40 anställda. Främst tillverkades plattläder och sulor för skoindustrin, rand-, rem- och vaxläder.

E H Schollin var politiskt engagerad och en välkänd borgare i staden, känd för sin eleganta klädsel och ofta sedd inom sällskapslivet. Han blev också en av initiativtagarna till grundandet av Svenska garveriföreningen 1901, där han innehade posten som vice ordförande. Det förtjänar att omnämnas att både han och hans fader gifte sig med flickor vid namn Liljedahl som kom från Sölvesborg. Sannolikt var de från den framgångsrika garvarsläkten Liljedahl. Ernst Henrik och hans Cecilia Louise fick fem söner och fyra döttrar. Alla söner fick mellannamnet Henrik och där fanns både en Nils Henrik och en Ernst Henrik. Det blev dock sonen Kurt Henrik (född 1884) som i samband med giftermålet år 1913 flyttade till kvarteret Garvaren och övertog titeln som garverifabrikör. Till sin hjälp hade han garveriverkmästare Karl Johan Frisell Pettersson som också var bosatt på fastigheten.

E H Schollin, som hela tiden bodde kvar på familjens gamla tomt men även lät uppföra en stor sommarvilla strax utanför staden, dog år 1917 och hans änka avled år 1930. Det innebar sannolikt även slutet för den gamla garvargården i kvarteret Pantarholmen. År 1939 upprättades en stadsplan för området och 1942 uppfördes de befintliga flerfamiljshusen där av HSB (troligen deras första byggnader i staden?). Sedan K H Schollin övertagit

Den Schollinska garvargården på södra Pantarholmen med boningshus och garveri år 1934. (Foto: Hugo Eneroth/Blekinge museum)

garverifabriken i kvarteret Garvaren dalade antalet anställda där. År 1920 hade arbetsstyrkan minskat till 18 personer och år 1925 hade garveriet lagts ned enligt den officiella statistiken. K H Schollin flyttade år 1926 till Borås tillsammans med sin familj.

Sedan garveriverksamheten lagts ned byggdes fabriken om till motorverkstad, Bröderna Petterssons mekaniska verkstad/Karlskrona Bil och Traktor AB (1925-1960?). Även Fiat bilverkstad, Mercedes verkstad och bensinstation, Gunnar Karlssons Plåtslageri, ett tryckeri, en lampfabrik (troligen delar av Karlskrona lampfabriks verksamhet?) och en byggvaruhandel har legat på adressen.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: tätortsmiljö

Pantarholmens miljö domineras av flerbostadshus i tre till sju våningar, många med butiker i gatuplan. Åldersmässigt spänner bebyggelsen från 1880-talet till 1990-talet, med en tyngdpunkt i 1940-talet. I Garvarens grannkvarter, kvarteret Gjutaren, ligger flera kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Det är dels den anrika Karlskrona lampfabrik, med fabriksbyggnad uppförd 1899, samt troligen jämn gammalt boning- och kontorshus. I samma kvarter ligger även ett stort trämagasin, samt en ålderdomlig stuga (Kronotimmerman Olaus Nilssons stuga, enligt tomtkarta 1884).

Den gamla garverifabriken revs omkring år 2010, inför uppförandet av tre familjehus i tre till sex våningar, cirka 70 lägenheter. År 2016 står tomten ännu avriven. Kvar är en mindre troligen ursprunglig byggnad som hört till garverifabriken, således uppförd cirka 1895. På ombyggnadsritningar från 1930-talet betecknas den endast som ”garveribyggning” och det är oklart vilken funktion den haft. Kvar är även en till det lilla huset tillbyggd verkstadshall från mitten av 1900-talet som ansluter till byggnadens sydfasad, samt en mindre tillbyggnad mot norrfasaden. På granntomten i norr ligger sedan 1990-talet ett flerbostadshus med en större dagligvaruaffär (Willys) i bottenvåningen. Mot söder vetter fastigheten mot Barktorget som fått sitt namn av att platsen användes som upplag för ekbarken till garveriet. Barktorget sprängdes ut ur klippan av stenhuggare från Sturkö år 1916 för att vinna mark. Idag är torget bebyggt med ett parkeringsdäck.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Den lilla garveribyggningen, vars egentliga funktion inte har kunnat fastställas inom ramen för detta arbete, är en av få byggnader i Blekinge som direkt minner om den garverinäring som en gång var så utbredd i länet. Pantarholmen var Karlskronas ”garvardistrikt” och garveribyggningens främsta värde ligger i att den är en lokalhistorisk markör. Byggnaden är dessutom en i grunden gedigen tegelbyggnad, försedd med ett flackt mansardtak, vilket tycks vara ett byggnadshistoriskt särdrag för Karlskrona, eller möjligen Blekinge som helhet. Byggnaden har i sen tid försetts med en fasadbeklädnad i korrugerad plåt och ett återställande av fasaden till ursprungligt skick förefaller vid en första anblick relativt okomplicerat.

Vattenmiljö

Den gamla garverifastighetens koppling till vattnet är idag inte uppenbar och något annat värde än den relativa närheten till Östersjöns vatten finns inte. Från garveritomten är det endast cirka 100 meter ned till vattenlinjen såväl i norr som i väster. I äldre tid, innan utfyllnader gjordes, var avståndet ännu kortare. Garveriet hade en (skölj-?)brygga med en anslutande uthusbyggnad som låg ungefär mitt på dagligvarubutikens östra parkering (se karta ovan).

Helhetsmiljö

Eftersom endast en byggnad återstår av garveriet/garvargården kan man inte tala om en hel miljö i detta avseende. Sett till omgivningarna som helhet så finns flera andra fastigheter med betydligt högre kulturmiljövärden på Pantaholmen, till exempel på Karlskrona lampfabriks fastighet där flera äldre byggnader samverkar till en industriell helhetsmiljö med höga kulturhistoriska värden. Mitt emot garveriet låg Barktorget. Även om detta idag är bebyggt så lever det kvar i någon mån genom namnet.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Ett bevarande och eventuellt återställande av den lilla garveribyggningen bör övervägas mot bakgrund av dess lokalhistoriska värde. Inför åtgärder (ombyggnader, rivning) bör byggnadens antikvariska värde och tekniska skick belysas närmare genom en kulturhistorisk utredning.

Bilder av miljön 2016

Den största delen av garveritomen är idag avriven inför stundande nybyggnation. Kvar ligger den mindre "garveribyggnad" med oklar ursprungsfunktion som hörde till garverifabriken, här sedd från öster.

"Garveribyggnaden" sedd från väster och lampfabrikens fastighet i grannkvarteret Gjutaren, delvis skyddad av den verkstadshall som fogats till byggnaden kring mitten av 1900-talet. Den röda stugan i förgrunden finns karterad redan på 1877 års stadsplan. I bakgrunden det höga bostads- och affärskomplex som uppfördes norr om garverifabriken på 1990-talet.

Västra Kvarngatan och Barktorget med parkeringsdäck, sedda från väster.

Den mindre "garveribygnaden" med oklar ursprungsfunktion.

Referenser, Pantarholmen

Bertel, Gösta. 1936. Några drag ur de Blekingska garveriernas historia. Ur: *Blekingeboken*, årg. 15, 1937.

Bromé, Janrik. 1930. *Karlskrona stads historia; del 3, 1862-1930.*

Karlskronahantverket genom tiderna; Minnesskrift vid Karlskrona fabriks- och hantverksförenings hundraårsjubileum 1947. 1947.

Petersson, Sten A. 2008. Redaktören har ordet! *Kaulskroniten; Föreningen Gamla Carlskrona Medlemsblad*, 2:2008.

Blekinge museums arkiv (Tomtkartor och ritningar, troligen ursprungligen ur Karlskrona kommuns arkiv)

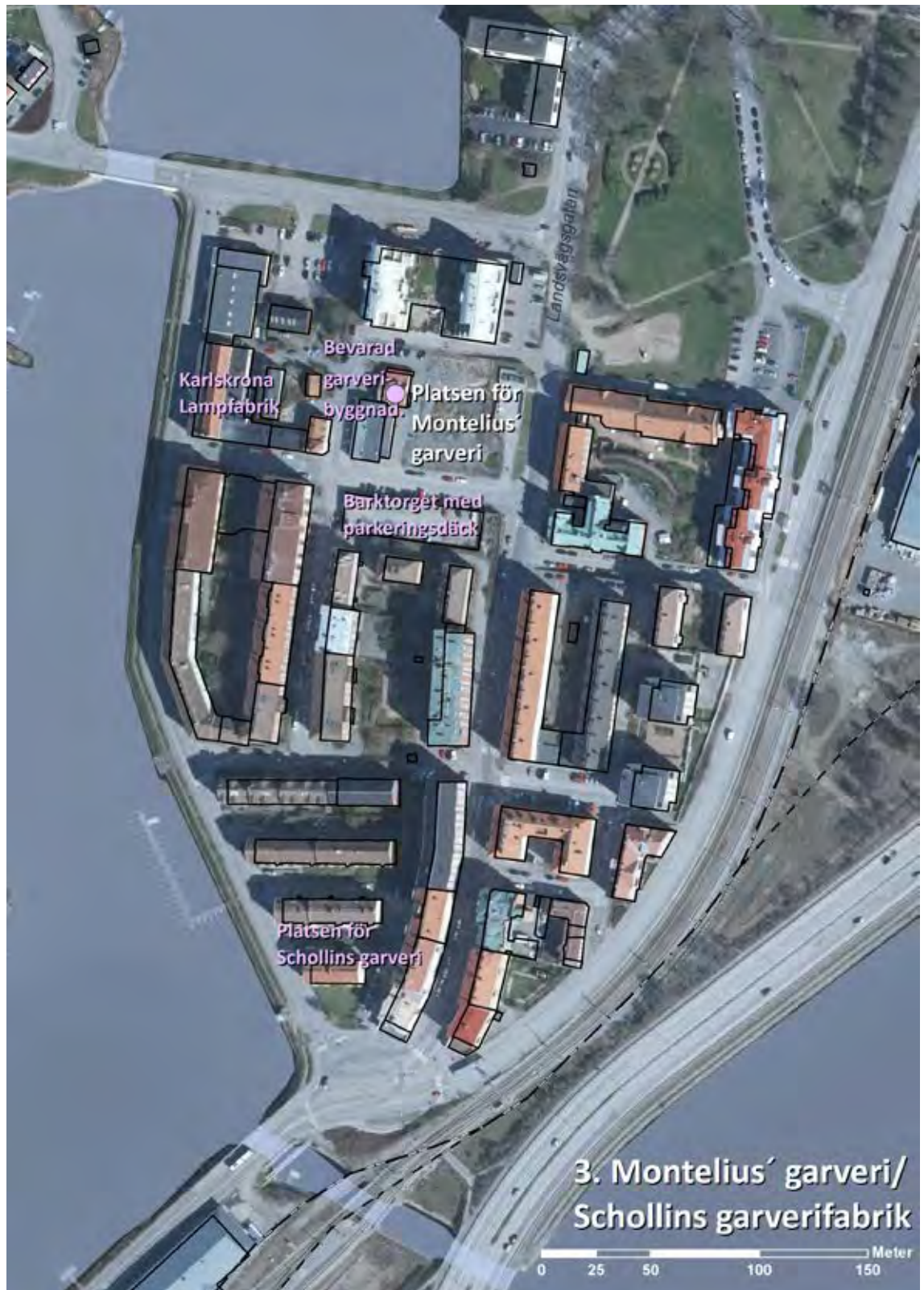
Husförhörslängder för Karlskrona stadsförsamling 1861-1934.

<https://sok.riksarkivet.se/nad?Sokord=Handritade+kartverk++&EndastDigitaliserat=false&BegransaPaTitelEllerNamn=false&Arkivinstitution=Krigsarkivet&Typ=Alla&Huvudkategori=999&AvanceradSok=True&page=3&tab=post&FacettState=undefined%3Ac%7C&postid=Arkis+2D8609E5-F7BC-484C-BF26-CB19375363C6>
(Riksarkivet/Krigsarkivet, Sverige, stads- och fästningsplaner; Karlskrona)

www.lantmateriet.se (Lantmäteriet: historiska kartor, stadsplaner och tomtkartor)

<http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/> (Kungliga Biblioteket, Digitaliserade svenska dagstidningar; Blekingeposten)

Kartbilaga, Pantarholmen

4. Marinens centrala beklädnadsverkstad, Stumholmen (Ej namngivet nr. 383)

Koordinat: N 6224071 E 537053

Fastighet: Karlskrona Stumholmen 2:10

Fastighetsägare: AB KARLSKRONAHEM

Kommun, Socken: Karlskrona kommun, Karlskrona stad (Amiralitetsförsamlingen).

Id EBH-databas: 108958, riskklass 2

Byggår: 1921

Lagskydd: Kommunala områdesbestämmelser. Riksintresseområde K15 för kulturmiljövården. Del av världsarvet Örlogsstaden Karlskrona.

Kulturhistorisk värdering: Ej garveri

Värdebärande beståndsdelar: Marinens centrala beklädnadsverkstads fabriksbyggnad

Kärnvården: Reslig och välbyggd fabriksbyggnad som inrymt en för det svenska försvaret central funktion. Del av den kulturhistoriskt mycket värdefulla miljön på Stumholmen, tillika av riksintresseområde K15 för kulturmiljövården och världsarvet Örlogsstaden Karlskrona.

Några uppgifter som pekar i den riktningen har inte heller anträffats i andra arkivalier eller litteratur.

En sagesman återger emellertid en episod från sin ungdom på 1950-talet då han bodde på en gård på landet utanför Karlskrona. Gårdens grisar fick sin mat från köket på Stumholmen, men vid ett tillfälle levererades tunnor som visade sig innehålla giftig mat, varvid hela grisbesättningen på 200 grisar måste avlivas. Det sades då att giftet kom från ett garveri. Då detta tilldrog sig fanns inget fristående garveri med beredning av hudar på holmen. Däremot fanns en aktiv eller just avvecklad tillverkning av skor och stövlar i Marinens Centrala Beklädnadsverkstad. Teoretiskt skulle denna fabrik kunna ha omfattat en avdelning för garvning, men de ritningar av byggnaden som finns, visar inte något sådant. Inga andra uppgifter som antyder något i den riktningen har heller påträffats i litteraturen.

Som exempel lyfts Beklädnadsverkstaden med stolthet fram som en av stadens senast anlagda moderna industrier i *"Karlskrona stads historia; del 3"*, utgiven 1930. Där nämns dock ingenting om att byggnaden skulle ha inrymt ett garveri, d.v.s. en egentlig beredning av hudar. Hanteringen av stora mängder kromgarvat läder, liksom de eventuella behandlingar av skolädet som kan ha förekommit i fabriken, kan dock i sig ha orsakat en spridning av hälsovådliga ämnen. Uppgiften om ett garveri på Stumholmen har därför tolkats som att det är Beklädnadsverkstadens skomakeriverkstad som avses. Detta stöds även av att uppgifterna ur registret för förorenade områden (Mifo-historik) endast omnämner skotillverkning på platsen, men att denna likväl förts till kategorin garveri.

Under första världskriget kom tillverkningen av marinens uniformer att koncentreras till Karlskrona, men fabrikationen låg då inte på Stumholmen utan i opraktiska och osunda lokaler på en annan plats. År 1918 började man därför uppföra en ny, större beklädnadsfabrik på Stumholmen: Marinens Centrala Beklädnadsverkstad. Arméns beklädnadstillverkning koncentrerades samtidigt på motsvarande sätt till en större anläggning i Stockholm. Marinens beklädnadsverksstad ritades av Sixten C:son Sparre som beträffande själva tillverkningslokalerna i princip kopierade en tysk industribyggnad för tillverkning av läderstövlar, till vilken han sedan adderade personalutrymmen och trapphus.

Beklädnadsfabriken var mycket modern till sin planlösning och konstruktion. Våningsplanen gjordes helt öppna, med ett pelar-balksystem i armerad betong, för att uppnå maximal rationalitet i produktionsflödet. Mot slutet av år 1921 var bygget klart och maskinerna kunde inmonteras. Bottenvåningen inrymde främst Iagerutrymmen, första våningen en verkstad för tillverkning av skodon och andra våningsplanet en sömnadsfabrik. Merparten av det som producerades av skoverkstaden var militära skodon, men man hade även en liten produktion av civila skor. Personalen bestod främst av civilanställda kvinnor och var säkert ett välkommet tillskott till stadens manligt dominerade arbetsmarknad.

Marinens egen tillverkning av skodon fick dock svårt att konkurrera branschens övriga producenter och mot slutet av 1940-talet visade skomakeriverkstadens bokslut en negativ trend. Marinens skofabrikation lades ned 1952. Detta kompenseras genom att arméns och marinens sömnadsverkstäder gick samman till en enda, förlagd till Beklädnadsverkstaden på Stumholmen. Nedläggningen sammanfaller tidsmässigt med den återgivna berättelsen om de förgiftade grisarna. Det ligger nära tillhands att misstänka att kemikalier

och läderspill hanterats ovarsamt i samband med avvecklingen och att detta lett till fram till den uppkomna situationen.

Försörjningsfunktionerna på Stumholmen lades ned 1977. Sedan militären successivt lämnat holmen under 1980-talet rustades många av byggnaderna upp i början av 1990-talet och några byggdes om till flerbostadshus, bland annat Beklädnadsverkstaden. Samtidigt uppfördes även en del nya bostadshus på holmen, inför den bomässa som hölls där år 1993.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö.

Stumholmen är ännu en liten självständig ö med broförbindelse till den historiska stadskärnan på Trossö. På holmen finns en särpräglad och kulturhistoriskt mycket värdefull miljö som byggs upp av en blandning av militära förråds- och underhållsbyggnader från 1700-tal fram till 1950-tal och senare tillkommen bostadsbebyggelse. På holmen ligger även Marinmuseum i en byggnad som uppfördes för detta ändamål år 1997. Husen ligger fritt grupperade i en vattennära, parkliknande miljö. Intill beklädnadsverkstaden finns en minnessten över de olika verksamheter som bedrivits på platsen.

Marinens centrala beklädnadsverkstad ligger utmed Stumholmens västra strand, som en stadgande rygg mot stadens för holmens övriga bebyggelse. En smal, stenlagd kaj skiljer byggnaden från vattnet. En mindre trappa leder mellan kajen och vattenytan. Den långsträckt och relativt höga fabriksbyggnaden (till en del senare tillbyggd) är väl exponerad mot Trossö. Fabriken utgör ett gott exempel på 1920-talets industriarkitektur, som i sin övergripande enkelhet förebådar funktionalismen, samtidigt som vanligen uppvisar tydligt klassicerande drag.

Kulturhistorisk värdering

Garveribyggnaderna

Någon egentlig garveribyggnad finns inte och har sannolikt aldrig heller funnits på Stumholmen. Objektet har därför lämnats utanför värdeklassningen i detta arbete.

Vattenmiljön

Beklädnadsverkstaden ligger förvisso med absolut närhet till Östersjöns vatten, men de tillverkningar som bedrivits i byggnaden kan inte ha haft några omfattande vattenbehov. Mot bakgrund av detta, samt att fabriksbyggnaden är så sent anlagd, kan man förmoda att endast kommunalt friskvatten använts i byggnaden. Lokaliseringen av fabriken bygger mer på praktisk närhet till övriga funktioner på Stumholmen än på närheten till vattnet. Vattenkontakten och utformningen av strandzonerna har dock en stor betydelse för hur kulturmiljön på holmen upplevs. Den stensatta kajen med stentrappan just intill Beklädnadsverkstaden har hantverksmässiga, estetiska materialkvaliteter som bör bevaras.

Helhetsmiljön

Stumholmen bildar tillsammans med Trossö, Björkholmen och Lindholmen själva kärnan i örlogsstaden Karlskronas synnerligen värdefulla kulturmiljö, världsarvet Örlogsstaden

Karlskrona. Inom dessa områden finns ett stort antal äldre byggnader och anläggningar som sammantaget visar en konsekvent genomförd, marint befäst stadsanläggning och sjöarsenal från 1600- och 1700-talen. Karlskrona är den mest komplett bevarade örlogsbasen i världen från denna tid. Merparten av Stumholmens byggnader utgörs av äldre militära byggnadsverk, tillika byggnadsminnen, som utgör viktiga delar av denna större helhet, men som även enskilt har mycket höga kulturhistoriska värden.

Som en del av denna miljö har Marinens centrala beklädnadsverkstad ett högt kulturhistoriskt värde. Vid anläggande inlemmades fabriken i en närmare 250-årig tradition av försörjningsfunktioner för den svenska marinen förlagda till Stumholmen. Idag utgör fabriken den yngsta årsringen av holmens bevarade militära produktionsbyggnader och en viktig markör i denna miljö av 1900-talets försvarshistoria. Beklädnadsverkstaden var en för sin tid framåtsyftande och modern anläggning som blev en förebild för liknande industrier i övriga Europa. Byggnadens i grunden enkla, men för sin tid tekniskt avancerade uppbyggnad, vittnar om det tidiga 1900-talets strävan mot rationella (och därmed mer lönsamma) produktionslinjer med en alltmer långtgående arbetsdelning. Dess exteriör, med sina generösa fönsterytor som delas upp av smala bärande fasadpelare utformade som klassiska pilastrar, speglar på ett utmärkt sätt tidens förutsättningar och ideal.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Varje förändring i Stumholmens miljö bör ske med stor respekt för platsens höga kulturhistoriska värden. Stumholmen utgör en del av världsarvet Örlogsstaden Karlskrona som år 1998 fördes upp på Unescos lista över omistliga världsarv. Stumholmen ingår även i riksintresseområde K15; Karlskrona för kulturmiljövården.

Stumholmen berörs inte direkt av fornlämning Karlskrona 77:1 som utgörs av stadslager på Trossö. Till varje fornlämning hör dock ett fornlämningsområde, vars gränser beslutas av länsstyrelsen. Stumholmens centrala läge och långvariga bruk som en del av örlogsstaden gör att man kan förvänta sig att finna lämningar från slutet av 1600-talet och framgent där (av befästningar, bryggor, byggnader eller fartyg m.m.). Lämningar som tillkommit innan år 1850 utgör fornlämningar.

Hela Stumholmen bör betraktas som ett kulturhistoriskt särskilt värdefullt bebyggelseområden enligt Plan- och bygglagen kap 8, § 13 och § 14. Beklädnadsverkstaden är att betrakta som en särskilt kulturhistoriskt värdefull byggnad enligt samma lagstiftning. Beklädnadsverkstadens exteriör skyddas av områdesbestämmelser från 1991, som även stadgar en lovplikt för rivning av hela eller delar av byggnaden. Det vore önskvärt att ett rivningsförbud för byggnaden infördes i planbestämmelserna.

Bilder av miljön 2016

Marinens centrala beklädnadsverkstad sedd från norr och inklädd i byggnadsställningar hösten 2016. Byggnaden, som bland annat innehöll en skofabrik, är sedan 1990-talet ombyggd till lägenheter. I förgrunden till höger Kronobageriet.

Marinens centrala beklädnadsverkstad sedd från söder, med den stensatta kajen. I förgrunden ses den förlängning av byggnaden som gjordes åt söder på 1940-talet.

Referenser, Stumholmen

Sammanställning av historik och annat material från inventering av förorenad mark (MIFO), 2008. Förvaras på Länsstyrelsen i Blekinge län.

Bromé, Janrik. 1930. *Karlskrona stads historia; del 3, 1862-1930*.

Flöög, Stefan m. fl. 2009. *Karlskrona Världsarv-Riksintrasse; kulturmiljöutredning*. Blekinge museum, rapport 2009:43.

Lindberg, Elisabeth. 1993. Beklädnadsverkstaden; Byggnadshistorisk undersökning. I serie: *Stumholmens äldre bebyggelse; rapport nr 5*. Blekinge läns museum.

Minnen från svunna arbetsplatser på Stumholmen. Utgiven av studiecirkeln STUMMIS, i samarbete med Bert Svanstein. Karlskrona, 1992.

Stumholmen; kulturhistorisk utredning, etapp II; bevarandeförslag. Svensk kulturvård, 1989.
www.lantmateriet.se (Arkivsök)

<http://ext-webbgis.lansstyrelsen.se/blekinge/lansfakta/> (Länsstyrelsen Blekinges web-GIS)

<https://sok.riksarkivet.se/nad?Sokord=Handritade+kartverk++&EndastDigitaliserat=false&BegransaPaTitelEllerNamn=false&Arkivinstituttion=Krigsarkivet&Typ=Alla&Huvudkategori=999&AvanceradSok=True&page=3&tab=post&FacettState=undefined%3Ac%7C&postid=Arkis+2D8609E5-F7BC-484C-BF26-CB19375363C6>
(Riksarkivet/Krigsarkivet, Sverige, stads- och fästningsplaner; Karlskrona)

www.orlogsstadenkarlskrona.se

Kartbilaga, Stumholmen

5. Weltings läderfabrik, Ronneby

Koordinat: N 6229766 E 517008

Fastighet: Axel 6

Adress: Rosengatan 15, 372 37 Ronneby

Kommun, Socken: Ronneby kommun och socken.

Id EBH-databas: 109448, riskklass 3

Byggår: (Medeltida kvarnläge. Belägg garveri karta 1719. Verksamhetsperiod Weltings garveri 1847-1969.)

Lagskydd: RAÄ Ronneby 214:1. Stadslager med kulturlager från medeltid och framåt.

Kulturhistorisk värdering, garverimiljö: Inget eller mycket låg kulturhistorisk värde.

Värdebärande beståndsdelar: Ronnebyån och Rosengatan. Kallmurade stenskodda kanter mot Ronnebyån.

Kärnvärden: Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån, på samma sätt som ytterligare fyra garverier i Ronneby.

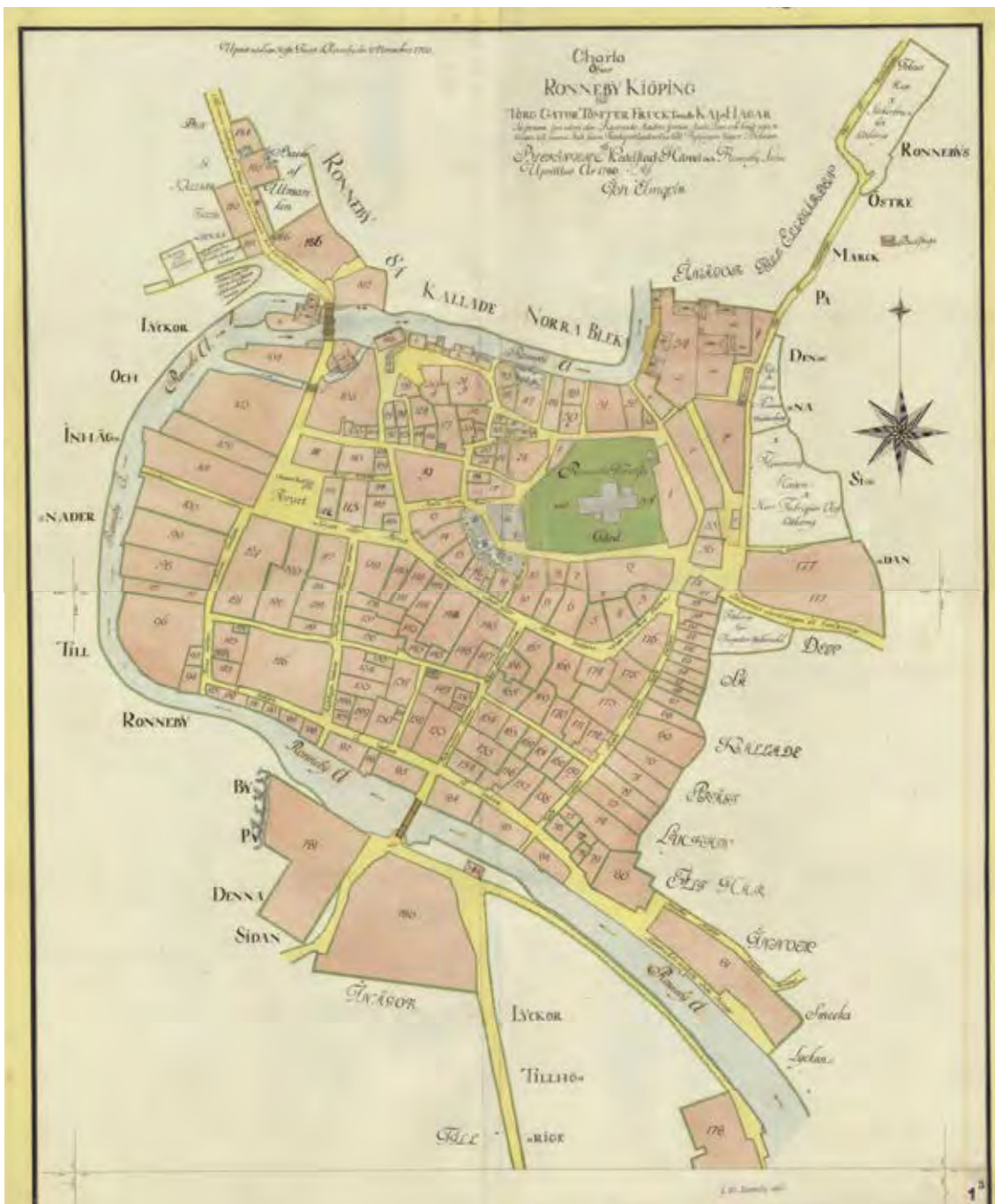
Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Mitt i Ronneby centrum forsar vattnet ner i det höga Silverfallet. Vattnet rinner vidare i Ronnebyån som går i en båge runt den centrala staden. Det är lätt att föreställa sig att detta vattenfall haft stor betydelse genom tiden. Det har också tidigt utnyttjats till kvarnar och andra verk. Under årens lopp har här funnits minst åtta skattkvarnar, tre husbehovskvarnar, barkstamp, klädesstamp (vadmal), klädfabrik (1785), oljekvarn (1709), bränneri, två såpebruk, ett stärkelsebruk (som gjorde stärkelse av spannmål), fabrikör Bolmstedts pappersbruk, borrholar vid gevärsfaktori (1679) och sockerbruk (1731). Än idag finns bevarade kulturhistoriskt intressanta äldre kvarnbyggnader och kraftstation grupperade kring fallet. Platsen kallas Möllebacken och stadsdelen Bergslagen. Denna stadsdel är samtidigt den enda delen av staden som klarade sig från den stora stadsbranden 1864. Det sägs att staden har fått sitt namn av Ronnebyån, som från början hette Rotne å, ”den rytande ån”. Ronnebys ursprung kan ledas till tiden runt år 700 e. Kr. med spår av fornborgar och andra lämningar. Ronnebys äldsta dokumenterade stadsprivilegier tillkom år 1387 genom ett förnyat privilegiebrev, vilket gör också Ronneby till länets äldsta stad. Arkeologiska fynd visar att stadsbildningen växte under 1200-talet i samband med ett ökat sillfiske och under århundradets lopp beslutade den danska kungamakten att anlägga en stad på platsen. Ronnebyån som går i en båge runt staden fungerade som en vallgrav på tre sidor. Östra sidan skyddades med en pallisad. I och med freden i Roskilde 1658 blev Blekinge svenskt. Då en flottbas anlades i Karlskrona 1680 drogs Ronnebys stadsprivilegier in i syfte att tvinga Ronnebyborna att flytta till Karlskrona. Det dröjde över 200 år, till 1882, innan Ronneby fullt ut återfick stadsprivilegierna.

Ronneby är också känt för Ronneby brunn, en kurort med järnhaltiga källor som upptäcktes 1705. Brunnnsverksamheten blomstrade fram till sekelskiftet 1900 och ansågs vid den tiden vara landets enda kontinentala kurort. Ronneby brunn är ett begrepp som än idag är starkt förknippat med staden vilket också har påverkat stadsbilden, inte minst genom en framträdande träarkitektur i schweizerstil. Den typiska träbebyggelsen sträcker sig längs Ronnebyån från brunnsområdet i söder och genom stadsdelen Blekan ända fram till stadens centrum i norr. Under 1730-talet anlades ett fem våningar högt sockerbruk för raffinering av rörsocker från Västindien invid Ronnebyån och Silverfallet. Den forna sockerbruksbyggnaden inrymde under första hälften av 1800-talet ett större kopparslageri (firma Ryffel & Hahn) som 1856 gick i konkurs. Byggnaden övertogs då av F H Kockum, som startade industriell kärntillverkning där. En eldsvåda 1872 förstörde huset, men murarna stod kvar och utnyttjades säkert när Kockum på samma plats byggde upp den nya kärnfabriken som senare förstörades och ännu står kvar, ibland t o m kallad Sockerbruket. Kring kärnfabriken grupperades andra industribyggnader efter hand som verksamheten växte ut till storindustrin Kockums Emaljerverk. I en av dessa, Färdiglagret eller Vita lagret, med Emaljerverkets kontorsavdelning och byggd så sent som 1907, kom konsthallen Kulturcentrum och kommunens kulturförvaltning att inrymmas från 1987. Ronneby har också haft sågverk och glasbruk alldeles invid Ronnebyån.

Garverifabrikör Abraham Berg (1834-1900) köpte efter sin gesällvandring i Europa Treutigers garveri på tomt 182-183 omkring 1860. 1870 övertog han det större Zetterstedtska garveriet (tidigare Chr. Sundins) på tomt 103 och 104. Vid hans död övergick den förhållandevis stora rörelsen till hans brorson och medhjälpare Johan Berg (1862-1911), efter vars död familjen Berg behöll garveriet till 1916. Då köptes det av ingenjör John Beijer som

Kartan från 1780 visar de långsmala garveritomterna som sträcker sig mellan Rosengatan och ån.

utvecklade garveriet med en läderfabrik och 1925 bildade de två aktiebolagen AB Ronneby Läder och Läderfabriken Welting AB (welting=eng. fackterm för skoränder). Läderfabriken i Ronneby AB hade 4 avdelningar; garveri, randfabrik, handskfabrik samt sadelmakeri.

Fabriken breddade ut sig på den långsmala tomten som sträckte sig mellan Rosengatan och Ronnebyån, med garveribygnaden och kalkhusets gavlar ända fram till åkanten, se skiss. Det fanns en närhet till de kvarnar som låg nordväst om garveriet, med ån som gemensam nämnare. Genom garveriets tomt flöt också vatten i en kanal, vars vatten utnyttjades i verksamheten. På gårdsplanen fanns nedsänkta kar där hudarna låg i olika bad.

Karta från 1793 som visar Rosengatan och halvön i ån, med ordet garveri (senare Weltings).

Verksamheten var beroende av tillgången på vatten. Det var emellanåt livliga diskussioner om rättigheterna till vattnet. Kockums som låg uppströms garveriet ville ha alla rättigheter till vattenkraften. Efter andra världskriget planerades också att bygga ett reningsverk för Ronneby stad. Innan 1953 "hade läderfabriken avloppet direkt i ån och slapp därmed kostnader för underhåll av ledningar" citat från Söderbygdens vattendomsstolsprotokoll 17/4 1953. Det diskuterades att dra nya ledningar tillsammans med Kockums. De nya förslagen skulle innebära en ändring av vattentillförsel. Weltings var orolig för att det skulle bli stillastående vatten och därmed stank och andra sanitära problem från deras avlopps-

Översikt från "spången"vattenluckorna, vid pilen rinner vattnet in till Welting. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Här bereder man hudarna på Welting. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Personal på Weltings gård. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Weltings läderfabrik. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

I centrala staden utmed Ronnebyån har det funnits flera garverier sedan 1700-talet. Fem av dessa garverier beskrivs i denna rapport. Dessa fem garverier låg på långsmala djupa tomter mellan Rosengatan och ån. Troligen har vattnet utnyttjats till processvatten och sköljning av hudar, vilket påverkat lokaliseringen, men inte till kraftutnyttjande. I boken Ronneby byggnadshistoria av Sigurd Erixon från 1918 beskrivs flera av Ronnebys garverier utförligt. I denna bok beskrivs varje enskild byggnad på tomten. Även skisser hur husen ligger finns med. De många garverikaren syns då tydligt på tomterna. Weltings garveritomt sammanfaller med tomt no 104, och garvare Chr A Sundins garveri (1784) som redovisas i boken. Med i denna skrift är även garveriet på nuvarande Rosengatan 9, gamla tomt 99, där garvare Ad Richter var verksam (1782) och senare garvare C P Hultén (1822). Dessutom redovisas ytterligare ett par garverier som legat i centrala Ronneby, men som inte sammanfaller med de nu aktuella platserna: tomter no 134-135 garvare Jöns Rundgren (1797) och tomter no 182-183 (NV om Norrbro) garvare Paul Treutiger (1805), senare garvare G E Treutiger (1823). Även M M Gusdorffs tomt nr 88 och 138 (vid Ågatan och Rådstufvugatan) beskrivs (1799). Detta behöver dock inte vara hela antalet vid denna tid. Vid sekelskiftet 1900 fanns fortfarande tre garverier i drift, alla vid Rosengatan.

Enligt kartmaterial från 1780 bodde då tre garvare i centrala Ronneby; Garfvare Mäster Magnus Lång, Garfvare Mäster Johan Peter Ekholtz och Garfvare Mäster Lars Ifvert Rundström, samt därtill sämskemakare Mäster Johan Wrång. Deras tomter, som de kan ha bott på och / eller haft garverier på, låg inte utmed Rosengatan utan på andra platser i södra delen av centrala staden, förutom Rundströms tomt som låg norr om vattendraget, mitt emot Weltings tomt. Möjligen kan detta vara samma som Bergs garveri (se ovan). Det finns också uppgifter om att P F Duwell 1 år 1800 jämte överstelöjtnant L. A. Bergencreutz ägde ett så kallat engelskt garveri med betydlig tillverkning i Ronneby. Vilket garveri som åsyftas är dock inte bekräftat.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

I den norra delen av Ronnebys historiska stadsärna öster om det höga Silverfallet finns stadsdelen Bergslagen (Kulturkvarteren). Området har en dramatisk topografi och sannolikt bevarat medeltida stadsmönster. Här ligger den medeltida Heliga Kors kyrka och flera byggnader och gårdar från 1700-talet. Miljön kring Silverfallet utgör en del av stadspartiet och det är lätt att förstå att fallet sedan medeltiden utgjort en viktig resurs för orten. Vid det höga fallet ligger bland annat den Massmanska kvarnen som i grunden troligen är från 1700-talet och en kraftstation uppförd 1950. Vid fallets fot leder en stenvalvsbro, Norrbro, över vattendraget.

Weltings före detta garveritomt ligger i anslutning till denna miljö. Alla byggnader som hörde till garveriet är rivna sedan 1970 och sedan 1972 ersatta med en läkarstation som ligger som en solitär i öppen parkmark. Garveritomten är därmed lätt överblickbar. Stödmurar i ån finns i form av sträckor med äldre respektive yngre stenskoningar. Den äldre

1 Peter Fredrik Duwell från Karlshamn (född 1749) drev flera industriella företag i Karlshamn, som yllefabrik, Karlshamns segelduks- och buldansfabrik, kardus-, tobaks- och snusfabrik, stärkelsefabrik samt rederi/ skeppsvarv. Duwell blev vid 1800-talets ingång också Karlshamns mest betydande och initiativrike köpman. Duwell ska också ha drivit en garverirörelse i Asarums Backagård.

stödmuren är den enda fysiska lämning som troligen har koppling till garveriverksamheten. Den kanal som gick under hus och genom tomten är igenlagd.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Garveritomten är helt förändrad och har i sig lågt kulturhistoriskt värde. Inget i dagens miljö tyder på garverimiljö. Alla byggnader och andra spår från garveriverksamheten är borta sedan 1970.

Vattenmiljö

Garveritomten ligger vid Ronnebyån vars vatten utnyttjades i verksamheten. Några synliga anläggningar som hör till detta kan dock inte ses, annat än den kallmurade, stenskodda åstranden, som kan ha anlagts under garveriepoken. Under mark kan lämningar (stenskoningar etc) av den kanal som kan ses på de historiska kartorna möjligen finnas kvar.

Helhetsmiljö

Garveritomten ligger i direkt anslutning till stadsdelen Bergslagen och Silverfallet. I detta stadsparti finns sammantaget mycket höga kulturhistoriska värden. Garveritomtens närhet till den historiska industrimiljön kring fallet är talande, liksom placeringen mellan Rosengatan med Norrbro och Ronnebyån. Rosengatan är idag en av få bevarade medeltida gatusträckningar som finns kvar i den centrala staden, som i övrigt fått en rutnätsplan. Rosengatan har dessutom en särskild betydelse i detta sammanhang eftersom fem av stadens garverier låg utmed gatan, mellan den och ån. Gatan kallades i folkmun "Garvaregatan".

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Kallmurade stenskodda kanter mot ån bör bevaras. Rosengatan bör inte dras om. Eventuella lämningar av kanal och garvkar under mark.

Bilder av miljön 2016

Båda bilder visar västra sidan av Ronnebyån, mot den gamla garvaretomten. De enda möjliga spår från verksamheten är de stenskodda kanterna utmed ån.

Silverfallets vattenkraft har utnyttjats under många hundra år till kvarnar och andra verk. Platsen har en närhet till Weltings garveritomt.

Historiska dokument, kartor och bilder

Material från MIFO-inventeringen, Länsstyrelsen i Blekinge län. Skisser med en del förklarande text om vad olika byggnader har använts till och hur det sett ut på fastigheten från 1894, 1916, 1932, 1950, 1959 samt 1972 finns i MIFO-pärmen.

Boken *Ronneby byggnadshistoria* under 1700- och början av 1800-talet, Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, 1918, Nordiska museet (Boken innehåller också tomtskisser).

Gamla hantverkare i Ronneby på 1890-talet, Henrik Sandén, Blekingeboken 1951.

Fabriksberättelser

Hembygdsföreningen

Ronneby centralarkiv (här finns flera hyllmeter med material från Weltings, mest kassaböcker etc)

Byggnadsnämnden 1883-1966 kv. Axel nr 1-2 F I6:1, Ronneby centralarkiv

Sammanställning från intervjuer med Jan Jönsson och Björn O Svensson, hembygdsföreningen samt Eva Thunberg, fru till en gammal disponent.

Ronnebys sista garvare, Blekinge läns tidning 5/7 2007.

Muntliga uppgifter: Kallinge museum, Roddy Hägg.

Kring en åkrök, Ronneby - stad och bygd, Per Beijer (red.), Ronneby kommun, 1987

Blekinge läns Tidning, 14/10 1972

Kartbilaga, Ronneby

6. P. J. Holms Garfveri (PH Månssons Garfveri), Ronneby

Koordinat: N 6229686 E 517011

Fastighet: Ronneby Bror 5

Adress: Kungsgatan-Rosengatan

Fastighetsägare: Fastighets Bror 5 Ronneby AB

Kommun, Socken: Ronneby kommun, socken.

Id EBH-databas: 109591, riskklass 3

Byggår: Lagskydd: RAÄ Ronneby 214:1. Stadslager med kulturlager från medeltid och framåt. (Byggår för bostadshus vid 1891.)

Kulturhistorisk värdering: Visst kulturhistorisk värde. Det äldre bostadshuset som ligger utmed Rosengatan har varit garveriägarens boningshus, vilket höjer objektets kulturhistoriska värde.

Värdebärande beståndsdelar: Bostadshuset, Ronnebyån och Rosengatan.

Kärnvärden: Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån, på samma sätt som ytterligare fyra garverier i Ronneby.

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

De historiska uppgifterna om P J Holms garveri är knapphändiga. På P Holms garveritomt i kv. Bror (hörnet Rosengatan-Kungsgatan) ska garvare Holm 1891 ha byggt det affärs- och bostadshus med brutet hörn som ännu ligger på platsen, vilket gör detta till stadens enda byggnad med någon anknytning till garverinäringen. Holms rörelse lades ned några år efter sekelskiftet 1900 och gården blev då en handelsgård. Grunduppgifterna ur EBH-stödet omkring Rosengatans garverier är något förvirrande, bl.a. tycks fastighets- och adressuppgifter inte stämma med varandra. Övrig historik om Ronneby och dess garverier, se objekt nummer 5 i denna rapport.

Garvare Holms hus 1907. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Rosengatans sträckning går sannolikt tillbaka på medeltiden. Från denna gata sträckte sig de gamla, medeltida tomterna ned till ån, flera av dem bebyggda med garvargårdar i äldre tid. Efter den stora stadsbranden 1864 ändrades kvarters- och tomtindelningen, men principen för tomternas utbredning bestod sannolikt. Idag är det historiska tomtmönster inte längre tydligt i den norra delen av kvarteret Bror. På den aktuella fastigheten i hörnan Rosengatan-Kungsgatan ligger ett hyreshus från cirka 1940 samt det äldre bostad- och affärshus, som ursprungligen var garvarens bostad, dock kraftigt ombyggt skick. Ett äldre gathus som kan förmodas vara från 1800-talet finns även på grannfastigheten mot Rosengatan, Bror 2.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Alla byggnader och andra spår från garveriverksamheten är borta. Det äldre bostadshus som ligger utmed Rosengatan har dock tillhört garveriet, ägarens boningshus, vilket höjer objektets kulturhistoriska värde.

Vattenmiljö

Fastigheten ligger inte mot ån idag, men tomten kan förmodas ha gjort det i äldre tid, så att åvattnet utnyttjats i verksamheten. Några synliga anläggningar som hör till detta kan dock inte ses.

Helhetsmiljö

Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån är historiskt talande. Rosengatan är idag en av få bevarade medeltida gatusträckningar som finns kvar i den centrala staden, som i övrigt fått en rutnätsplan. Rosengatan har dessutom en särskild betydelse i detta sammanhang eftersom flera av stadens garverier låg mellan gatan och ån. Gatan kallades i folkmun ”Garvaregatan”. Boningshuset från 1800-talet, liksom det välbevarade hyreshuset från cirka 1940, har båda kulturhistoriskt värde som delar av stadsrummet och gatumiljön.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Rosengatan bör ej dras om. Bostadshuset bör ej rivas.

Referenser

Ronneby Byggnadshistoria under 1700- och början av 1800-talet, Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, 1918.

Kring en åkrök, Ronneby - stad och bygd, Per Beijer (red.), Ronneby kommun, 1987

Blekinge läns Tidning, 14/10 1972

Nils Peterssons fotosamling, varav delar tryckt i bok.

7. Garveri på Rosengatan 7, Ronneby

Koordinat: N 6229623 E 516988

Fastighet: Ronneby Carl 4

Adress: Rosengatan 5 och 7

Fastighetsägare: FASTIGHETS BROR 5 RONNEBY AB?

Kommun, Socken: Ronneby kommun, socken.

Id EBH-databas: 109588, riskklass 3

Byggår: (Verksamhetsperiod okänd, troligen nedlagt före 1880.)

Lagskydd: RAÄ Ronneby 214:1. Stadslager med kulturlager från medeltid och framåt.

Kulturhistorisk värdering: Inget eller mycket låg kulturhistorisk värde.

Värdebärande beståndsdelar: Ronnebyån och Rosengatan.

Kärnvärden: Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån, på samma sätt som ytterligare fyra garverier i Ronneby.

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Historik Ronneby och dess garverier, se objekt nummer 5 i denna rapport. Grunduppgifterna ur EBH-stödet omkring Rosengatans garverier är förvirrande, bl.a. tycks fastighets- och adressuppgifter inte stämma med varandra. De historiska uppgifterna om garveriet på Rosengatan 7 är också mycket knapphändiga. Enligt MIFO-historiken lades verksamheten ner ca 1880. Kromgarvning har därmed inte förekommit.

Tomten No 7 benämns vara en del av en ”gammal garveritomt” (orienterad mot Rosengatan), men garveriet var troligen försvunnet 1872-73 då tullinspektorn Albert Sandstølt byggde ett bostadshus här. Detta såldes 1875 till köpingen för att användas som provincialläkarebostad. I det vinkelböjda 1 1/2-planshuset i gathörnet bodde först Dr J Jerling och från 1880 Dr Oscar Neyber (1829-1907). Därefter var det privatbostad och på 1930-talet bodde stadsläkare G V Hultgren här. Efter en brand uppfördes det nuvarande hörnhuset i funkisstil 1947 av stadsläkaren G Holmberg.

Tomten No 8 (Rosengatan 5) är del av samma äldre ”gamla garveritomt”, men utmed ån. Det finns dokumenterat att den bebyggdes av kakelugnsmakare Sven Petersson (f 1837) sommaren 1865, med en tvåvåningsbyggnad med sexdelad plan vid gatan. Troligen var garveriverksamheten nedlagd då. På den trånga smala tomten trängdes efterhand kakelugnsmakarverkstad, stall och ytterligare ett bostadshus. Petersson drev en rörelse med 1-2 lärlingar, bl a Mattis Petersson som tog över 1891, samt hade hyresgäster. 1906 hade kakelugnsrörelsen upphört och den nye ägaren blev en garveriverkmästare. Handlanden Frans Olof Palmer inredde butik i huset, som revs 1966.

Rosengatan 7 (No 7). Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Rosengatans sträckning går sannolikt tillbaka på medeltiden. Från denna gata sträckte sig de gamla, medeltida tomterna ned till ån, flera av dem bebyggda med garvargårdar i äldre tid. Efter den stora stadsbranden 1864 ändrades kvarters- och tomtindelningen, men principen för tomternas utbredning bestod. Den södra delen av kvarteret Bror och kvarteret Carl är idag bebyggda med sentida (1990-tal) bostadshus som placerats så att det äldre tomtmönster, som ännu är bevarat i fastighetsindelningen, otydliggjorts. Dessa hus ligger dels utmed ån och dels utmed Rosengatan, varmed den visuella kopplingen mellan ån och Rosengatan till stor del blockerats.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Inget i dagens miljö tyder på garverimiljö. Alla byggnader och andra spår från garveriverksamheten är borta sedan länge.

Vattenmiljö

Den fd garveritomten har tydlig koppling till ån. Vattnet här utnyttjades i verksamheten. Några synliga anläggningar som hör till detta kan dock inte ses.

Helhetsmiljö

Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån är historiskt talande. Rosengatan är idag en av få bevarade medeltida gatusträckningar som finns kvar i den centrala staden, som i övrigt fått en rutnätsplan. Rosengatan har dessutom en särskild betydelse i detta sammanhang eftersom flera av stadens garverier låg mellan gatan och ån. Gatan kallades i folkmun "Garvaregatan".

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Rosengatan bör ej dras om.

Bilder av miljön 2016

Den gamla garveritomten skvallrar idag inte om sin tidigare verksamhet. Det enda fysiska spåret är läget mellan Ronnebyån och Rosengatan. Moderna lägenheter ligger utmed ån.

Referenser

Ronneby Byggnadshistoria under 1700- och början av 1800-talet, Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, 1918.

Kring en åkrök, Ronneby - stad och bygd, Per Beijer (red.), Ronneby kommun, 1987

Blekinge läns Tidning, 14/10 1972

8. Hofstrands Garveri, Ronneby

Koordinat: N 6229591 E 516982

Fastighet: Ronneby Carl 6

Adress: Rosengatan 3

Fastighetsägare: RIKSBYGGGENS BRF RONNEBYHUS NR 9?

Kommun, Socken: Ronneby kommun, socken.

Id EBH-databas: 109590, riskklass 3

Byggår: (Verksamhetsperiod okänd, troligen nedlagt före 1900.)

Lagskydd: RAÄ Ronneby 214:1. Stadslager med kulturlager från medeltid och framåt.

Kulturhistorisk värdering: Inget eller mycket låg kulturhistorisk värde.

Värdebärande beståndsdelar: Ronnebyån och Rosengatan.

Kärnvärden: Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån, på samma sätt som ytterligare fyra garverier i Ronneby var tidigare.

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Längst söderut vid Rosengatan, i kvarteret Carl, låg Gustaf Hofstrands garveri. Tomten som en period hade nummer 9 var ursprungligen en stor tomt som omfattade hela åkröken. På Elmquists karta motsvarande tomten ungefär nr 96. Grunduppgifterna ur EBH-stödet omkring Rosengatans garverier är förvirrande, bl.a. tycks fastighets- och adressuppgifter inte stämma med varandra. Garverifabrikören G Hofstrands (f 1806) bedrev sin garverirörelse här. Efter en brand låg verkstadsbyggnaderna alla invid gränsen mot no 8 och var tydligen orienterade efter de gamla tomtgränserna, byggda på gamla grunder. Boningshuset vid Rosengatan (rivet 1983) uppförde Hofstrand 1867. Den del av tomten, själva åkröken, som sonen och efterträdaren garverifabrikör Carl Hofstrand (1843-1908) måste avstå vid järnvägsbygget, var obebyggd. Rörelsen drevs i tämligen stor skala, med drängar, gesäller och lärlingar skrivna i hushållet, till Carl Hofstrands död, då den upphörde. 1930 hade fastigheten hela 9 hyresgästfamiljer. Garveribyggnaderna är borta 1910 då den nye ägaren, predikant H F de Neergaard, låter uppföra en tidstypisk nationalromantisk och osymmetrisk villa inne på tomten. Denna revs i samband med vägbygget 1966. Övrig historik om Ronneby och dess garverier, se objekt nummer 5 i denna rapport.

(No 9) Rosengatan 3. Här ser man torkställningarna till hudarna. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Rosengatan 3 cirka 1970. Foto: Roddy Hägg/ Ronnebybilder.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Rosengatans sträckning går sannolikt tillbaka på medeltiden. Från denna gata sträckte sig de gamla, medeltida tomterna ned till ån, flera av dem bebyggda med garvargårdar i äldre tid. Efter den stora stadsbranden 1864 ändrades kvarters- och tomtindelningen, men principen för tomternas utbredning bestod. Den södra delen av kvarteret Bror och kvarteret Carl är idag bebyggda med sentida (1990-tal) bostadshus som placerats så att det äldre tomtmönster, som ännu är bevarat i fastighetsindelningen, otvetydigt. Dessa hus ligger dels utmed ån och dels utmed Rosengatan, varmed den visuella kopplingen mellan ån och Rosengatan till stor del blockerats.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Inga byggnader från garveriverksamheten finns kvar. Alla byggnader och andra spår från garveriverksamheten är borta sedan länge.

Vattenmiljö

Den fd garveritomten har tydlig koppling till ån. Vattnet här utnyttjades i verksamheten. Några synliga anläggningar som hör till detta kan dock inte ses.

Helhetsmiljö

Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån är historiskt talande. Rosengatan är idag en av få bevarade medeltida gatusträckningar som finns kvar i den centrala staden, som i övrigt fått en rutnätsplan. Rosengatan har dessutom en särskild betydelse i detta sammanhang

eftersom flera av stadens garverier låg mellan gatan och ån. Gatan kallades i folkmun "Garvaregatan".

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Rosengatan bör ej dras om.

Bilder av miljön 2016

Den gamla garveritomten skvallrar idag inte om sin tidigare verksamhet. Det enda fysiska spåret är läget mellan Ronnebyån och Rosengatan. Moderna lägenheter ligger utmed Rosengatan.

Referenser

Ronneby Byggnadshistoria under 1700- och början av 1800-talet, Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, 1918.

Kring en åkrök, Ronneby - stad och bygd, Per Beijer (red.), Ronneby kommun, 1987

Blekinge läns Tidning, 14/10 1972

9. Richters garveri/Hulténs garveri, Ronneby (Garveri på Rosengatan 9)

Koordinat: N 6229645 E 516994

Fastighet: Ronneby Bror 3, gamla tomt nr 5 respektive 99.

Adress: Rosengatan 11

Fastighetsägare: RIKSBYGGGENS BRF RONNEBYHUS NR 9?

Kommun, Socken: Ronneby kommun, socken.

Id EBH-databas: 109589, riskklass 3

Byggår: (Verksamhetsperiod okänd, troligen nedlagt före 1900.)

Lagskydd: RAÄ Ronneby 214:1. Stadslager med kulturlager från medeltid och framåt.

Kulturhistorisk värdering: Inget eller mycket låg kulturhistorisk värde.

Värdebärande beståndsdelar: Ronnebyån och Rosengatan.

Kärnvärden: Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån, på samma sätt som ytterligare fyra garverier i Ronneby.

Historik

Historik Ronneby och dess garverier, se objekt nummer 5 i denna rapport. Grunduppgifterna ur EBH-stödet omkring Rosengatans garverier är förvirrande, bl.a. tycks fastighets- och adressuppgifter inte stämma med varandra.

Garveriet på gamla tomt 99 (ungefär motsvarande gränsen mellan nuvarande Rosengatan 5 och 11) ägdes i slutet av 1700-talet av garvaren Adolph Richter (1751-1800) som var född i Åbo. I början av 1780-talet såg fastigheten ut på följande sätt. Mot gatan och i en vinkel in mot gården låg bostadshuset i två våningar med portgång in till gården som sträckte sig ned mot Ronnebyån. På ömse sidor av den långa tomten låg den gamla- och nya garveribygnaden. Här låg även betshus, färghus och ett drivhus där själva garvningen gjordes. I bostadshuset låg läderboden där själva kommersen skedde. Ner mot ån låg nedgrävda kar som användes för sulläder och vid strandkanten till ån låg en brygga. År 1822 stod garvare C P Hultén som ägare av tomten nr 99 och gården hade då i princip samma utformning. Till garveriet hörde en långa av "furukorswärke" som kan ha varit identisk med den enda byggnad som stod kvar i kvarteret efter den förödande branden 1864. Vid tiden för branden kallades garveriet på tomt 99. "Nya garveriet". Ägare var då bagarmästare Carl Silow, som omkom då han försökte rädda sina tillhörigheter, men änkan Carin Silow (f 1822) fortsatte hans rörelse till 1871 med hjälp av gesällen Per Ripa (f 1832). 1866 uppförde hon i gathörnet sitt nya bostadshus i 1 1/2 plan med frontespis mot Rosengatan. Huset, med stor trädgård mot ån och lusthus i strandkanten, på ett gammalt brofundament. Huset blev sedan bostad under tjugo år för änkeprostinnan Helena Lindström (f 1820) med dotter rektorsänkan Frodrique Estberg (f 1841) och hennes barn. Den följande ägaren, stadsfiskal Fredrik Rooth (1859-1927), byggde på 1890-talet till ytterligare lägenheter och tillbyggnader. Kring 1920 har huset blivit en fashionabel adress

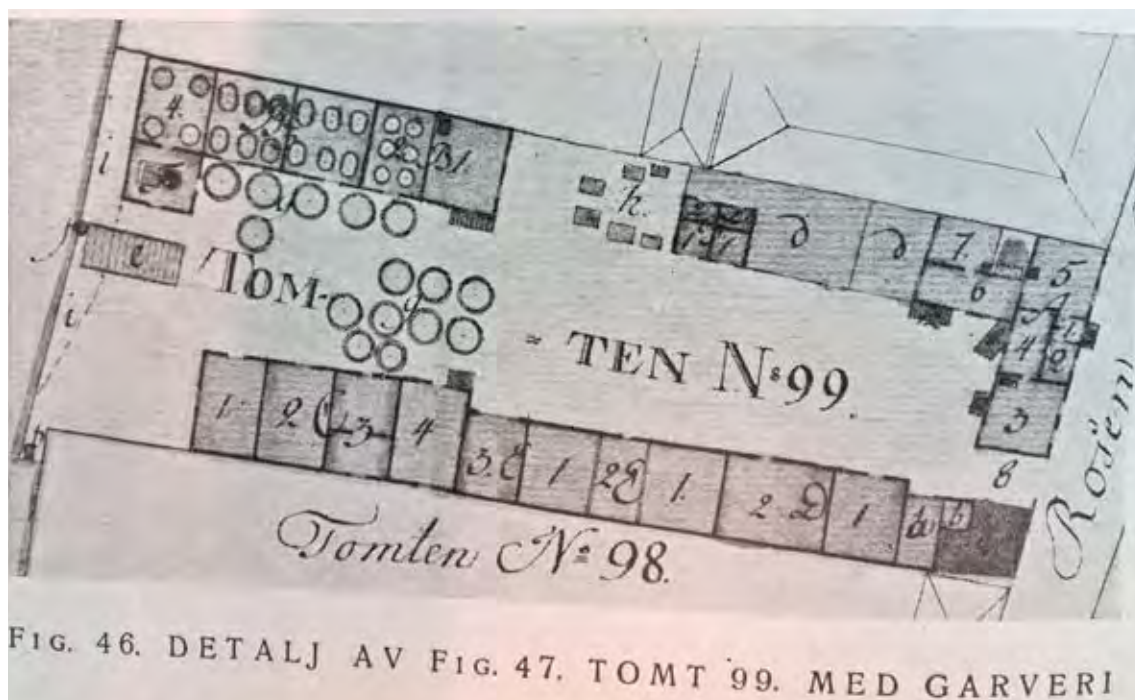

FIG. 46. DETALJ AV FIG. 47. TOMT 99. MED GARVERI

Garvaregården som senare kallades Hulténs garveri, som den såg ut på 1780-talet, med runda garvkar både inne och ute på gården. (Ur boken Ronneby byggnadshistoria under 1700- och början av 1800-talet, av Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, 1918, Nordiska museet.)

Lusthuset tillhör (No 7) Rosengatan 7. Tomten därefter innan planket är (No 8) Rosengatan 5. Fotot taget 19-11-1956. Foto: Kallinge museum.

bebodd, förutom av Rooth, av bl a distriktsveterinär Holst, rådman Krumlinde. Huset, putsat på foto 1907, förföll dock senare och revs 1970. Enligt MIFO-historiken lades verksamheten ner före ca år 1900. Kromgarvning har därmed inte förekommit. Rosengatans sträckning går sannolikt tillbaks på medeltiden. Från denna gata sträckte sig de gamla, medeltida tomterna ned till ån, flera av dem bebyggda med garvargårdar i äldre tid. Efter den stora stadsbranden 1864 ändrades kvarters- och tomtindelningen, men principen för tomternas utbredning bestod.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Den södra delen av kvarteret Bror och kvarteret Carl är idag bebyggda med sentida (1990-tal) bostadshus som placerats så att det äldre tomtmönster, som ännu är bevarat i fastighetsindelningen, otvetydigt. Dessa hus ligger dels utmed ån och dels utmed Rosengatan, varmed den visuella kopplingen mellan ån och Rosengatan till stor del blockerats.

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Inget tyder på att något spår från garverimiljön finns kvar idag. Alla byggnader och andra spår från garveriverksamheten är borta sedan länge.

Vattenmiljö

Den före detta garveritomten har en tydlig koppling till ån. Vattnet utnyttjades i verksamheten. Några synliga anläggningar som hör till detta kan dock inte ses. Ett lusthus på ett kraftigt stenfundament i åkanten tillhör en av de äldre detaljerna på tomten, troligen ett brofundament. Rester av ett fundament finns också på motsatt sida ån.

Helhetsmiljö

Läget mellan Rosengatan och Ronnebyån är historiskt talande. Rosengatan är idag en av få bevarade medeltida gatusträckningar som finns kvar i den centrala staden, som i övrigt fått en rutnätsplan. Rosengatan har dessutom en särskild betydelse i detta sammanhang eftersom flera av stadens garverier låg mellan gatan och ån. Gatan kallades i folkmun ”Garvaregatan”.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Rosengatan bör ej dras om. Gamla stenfundament i ån bör bevaras.

Bilder av miljön 2016

Mitt emot den gamla garveritomten och det lusthus som ligger på ett äldre brofundament finns rester av det andra brofundamentet i åkanten. Det har inte någon direkt koppling till garveriverksamheten, men till miljön.

Referenser

Ronneby Byggnadshistoria under 1700- och början av 1800-talet, Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, 1918.

Kring en åkrök, Ronneby - stad och bygd, Per Beijer (red.), Ronneby kommun, 1987

Blekinge läns Tidning, 14/10 1972

10. Lilljedalska läderfabriken, Sölvesborg

- Koordinat:* N 6212039 E 474554
- Fastighet:* Sölvesborg Duvan 1
- Fastighetsägare:* Claes Lukas Wägbo & Anna-Lena Erika Marie Wägbo
Östra Storgatan 26, 294 31 Sölvesborg
- Kommun, Socken:* Sölvesborgs kommun och socken.
- Id EBH-databas:* 110531, riskklass 3
- Byggår:* Det rivna garveriets byggår var 1856. De bevarade bostadshusen är troligen samtida.
- Lagskydd:* Riksintresseområde för kulturmiljövården; K2 Sölvesborg. Garveritomten ligger precis utanför fornlämningen RAÄ Sölvesborg 44:1 som gäller den centrala stadens medeltida stadslagar.
- Kulturhistorisk värdering:* Kulturhistoriskt värde
- Värdebärande beståndsdelar:* Två bevarade stenhus (bostadshus/kontor) samt hamnplanen.
- Kärnvården:* De båda bevarade bostads- och kontorsbyggnaderna har tydlig historisk karaktär. De är lokaliserade utmed Östra Storgatan, men med koppling på nedsidan till garveritomten och hamnen. Vattnet och hamnen förmedlar också i viss mån historien om fraktfartens avgörande betydelse för garveriet.

Historik

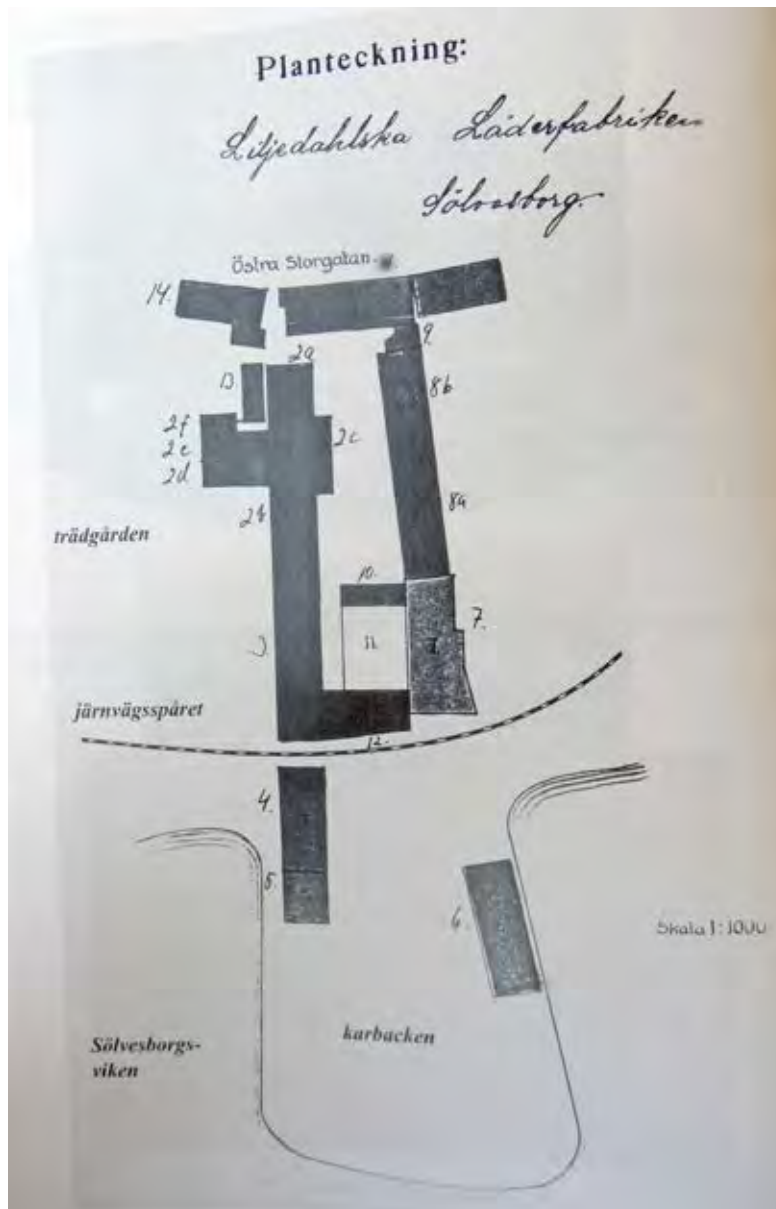
Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Den stora garveritomten i Sölvesborg sträcker sig från hamnen upp till Östra Storgatan. De båda bostads- och kontorsbyggnader som skymtar till höger om garveribygnaderna finns kvar idag, medan övriga byggnader brunnit eller rivits. Järnvägen som går rakt igenom fabriksområdet finns kvar än idag. Bild mot sydväst. Flygfoto från 1935.

Under en stor del av sena medeltiden och fram till mitten på 1600-talet var Sölvesborg administrativt centrum i den östra delen av Danmark. Staden fick ett uppsving vid mitten av 1800-talet som centrum i ett distrikt med brännvinsbrännerier och blev stapelstad 1855. Flera olika industrier fanns i stadens centrum, bland annat Sölvesborgs glasbruk samt varvet. Utvecklingen påskyndades av järnvägens framdragning. År 1874 knöts staden till Kristianstad via Sölvesborg-Kristianstads Järnväg och österut mot Karlshamn och Karlskrona 1886. Fler av de äldre industrierna fanns kvar fram till början av 1980-talet. I samband med varvskrisen lades varvet ned 1981. Sölvesborgs glasbruk stängde 1982. Idag finns inget kvar av glasbrukets område, medan varvsområdet utgör ett industriområde.

Tidigt etablerade också ett garveri mitt i centrala staden, Jacob Wilhelm Kindstrands garveri, på gården i Stålforska fastigheten, kallad garvaregården, vid Stortorget. Denna rörelse övertogs cirka 1850 av Johan Theodor Lilljedahl (född 1830 i Sölvesborg, död 1896). Lilljedahl hade utbildat sig till garvare i Karlshamn och fick 1850, vid 20 års ålder, sitt mästarebrev. Lokalerna på garvaregården räckte dock inte till för att driva den garverirörelse i större skala som han önskade. Lilljedahl köpte därför tomten (kv Duvan 7) på Östra Storgatan och började bygga ny fabrik år 1856. Stall och uthuslänga byggdes 1870. Denna fabrik kom att bli södra Sveriges största läderfabrik och upptog en yta av 12 880 kvm. Johan Theodor Lilljedahls vanligaste titel i staden var "Fabrikören" men han gick också under namnet "Kungen i Sölvesborg" eller "Kungen".

En planskiss över läderfabriken visar den långsmala tomten mellan hamnen och Östra Storgatan.

- 1 Bonings- och kontorshus i 2 våningar, samt vid, ligger ut mot Östra Storgatan.
- 2a Magasin i 3 våningar
- 2b Garfveri i 3 våningar. Nedre våningen ångpump, andra våningen barkkvarn, tredje våningen torkrum.
- 2c Hus i 3 våningar, extraktionspanna för utdragning af garfsyra ur barken medelst ånga (ångmaskin).
- 2d Ångmaskinhus
- 2e Ångpannehus (ångpannan eldades med bark)
- 2f Kolbod
- 3 Garfverihus i 3 våningar, med maskiner för läderberedning samt torkrum.
- 4 Magasin
- 5 Stall
- 6 Magasin
- 7 Garfverihus i 3 våningar, med färg-hus på nedre våningen
- 8a Fabriks- och lagerbyggnad i 2 våningar. Nedre våningen skafbad, andra våningen beredningsverkstad, vinden barklager.
- 8b Fabriks- och lagerbyggnad i 2 våningar. Nedre våningen smedja och snickarverkstad, andra våningen lager af färdigt läder, vinden barklager.
- 9 Boningshus i 2 våningar.
- 10 Kalkhus.
- 11 Öppet skjul öfver barkkar.
- 12 Magasin i 2 våningar, nedre våningen barkkar.
- 13 Boningshus i 1 våning.
- 14 Boningshus i 2 våningar samt vid, ligger utmed Östra Storgatan.

Bilden visar karbacken med alla garvkar samt torkvinden.

Som specialitet tillverkades koläder som bottenläder, särskilt koläderskruponger, vilka vunnit stor efterfrågan och såldes över hela landet, och även på export. Bolagets inregistrerade varumärke var "Sölveke". För att trygga tillförseln av hudar till garveriet byggde Lilljedahl fartyg på fabriksgården nere vid vattnet. Under åren 1873-1874 byggdes fartyget Hilda, till en kostnad av c:a 300 000 kronor. Det lär ha byggts åtminstone tre stora fregatter på fabriken. (Ett av dessa fartyg gick oförsäkrad till botten med man och allt på sin jungfruresa, en stormig decembernaut). Vid denna tid var det cirka 300 arbetare anställda vid fabriken. Dagslönen för mannen var c:a 1,25 kronor och för kvinnan c:a 75 öre. Man var bättre betald på läderfabriken än på dem andra fabriker i staden. Arbetsveckan var 6 dagar i veckan och några arbetade även på söndagen. Året 1880 köptes fabriken av Samuel Frost, Fredrik Trotzig och Gustaf Pamp. 1904 inköptes också fastigheterna Duvan 8 och Duvan 10. 1912 blev ett märkesår i fabriken historia genom en genomgripande rationalisering. Tillverkningen av plattläder, smorläder, lades ner helt. Man övergick till enbart bottenläder. 1919 fördubblades Aktiekapitalet. På 1940-talet var fabriken i första ledet bland landets läderfabriker. 1929 kom ytterligare en Frost till fabriken. Peter Frost var barnbarn till Samuel Frost. Peter började på kontoret för att senare komma ner till fabriken; 1956 blev han fabrikschef och innehade denna position till fabriken lades ner 1965. I en intervju med Fabrikschef Peter Frost gjord under år 1956 berättade han om hur svårt det var med arbetskraft till fabriken. Dåtidens ungdom valde inte gärna ett så hårt arbete som garvarens.

Fabriken lades ner 1965 då efterfrågan på bottenläder hela tiden hade minskat. Fabriken och byggnaderna blev kvar och Peter Frost fortsatte som enda anställd att hyra ut byggnaderna till olika slags lagerlokaler. Därefter utsattes byggnaderna för skadegörelse och på natten den 16 oktober 1977 brann det mesta av fabriksbyggnaderna ner i en troligtvis anlagd brand. Bostaden på Östra Storgatan 12 blev kvar. På våren 1982 köpte Peter och Helga Frost en lägenhet nere vid Stationen för att flytta dit. De packade ner det mesta i lådor och förberedde sig för att flytta. Då blev Peter sjuk, hamnade på sjukhus och dog efter tre dagar. Det sas: "Det var inte meningen att han skulle lämna fabriken".

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Östra Storgatan är en historisk gata som går i en båge österut från Stortorget. Historiska byggnader finns både runt torget och utmed gatan. På adressen Östra Storgatan 10 och 12 finns ännu två pampiga stenbyggnader i två och en halv våning, som tillhört garveriet. De fungerade som bostad och kontor åt både familjen Lilljedahl och familjen Frost. Husen har genomgått en del förändringar men har ännu kvar sitt klassicistiska utseende med symmetrisk putsad fasad, markerade hörn och troligen originaldörr. Mitt emot ligger en välbevarad byggnad, Östra tullhuset, som bidrar mycket positivt till känslan av historisk miljö utmed gatan.

Själva garveritomten ligger bakom bostadshusen, i slutningen mellan Östra Storgatan och hamnen. Järnvägen delar av tomten i två delar. Alla byggnader som hört till garveriet är borta sedan 1977. Sedan 1983 ägs den gamla garveritomten av Bostadsrättsföreningen Sölvesborgshus nr 1, medlem i Riksbyggen. Föreningen äger fastigheterna Duvan 10 i Sölvesborgs kommun med därpå uppförda 6 st byggnader med 63 lägenheter upplåtna med bostadsrätt. Dessutom finns en dagcentral för pensionärer (Duvans samlingslokal)

samt en dagcentral för förståndshandikappade, vilka också är upplåtna med bostadsrätt. Dessa byggnader är uppförda 1985. Föreningen äger även fastigheterna Östra Storgatan 10 och 12.

Sölvesborgs stad har en välbevarad stadskärna med gammal bebyggelse som har växt fram i skydd av Sölvesborgs slott, den medeltida danska riksborgen. Platsen där garveriet legat ligger precis utanför gränsen till ett större fornlämningsområde med RAÄ-nummer Sölvesborg 44:1 och beskrivs som ”Stadslagar, 490x460 m (NÖ-SV). Område där kulturlager kan väntas påträffas från medeltid, 1500- och 1600-tal. 1725 års karta, Kungliga Lantmäteristyrelsen.” Enligt uppgifter användes endast vegetabilisk garvning här. Garveriet har därför bedömts inte vara krombaserat, vilket innebär måttlig miljörisk (risk 3).

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

De båda bostads- och kontorsbyggnaderna vid Östra Storgatan har genomgått vissa förändringar men bedöms ändå besitta höga kulturhistoriska värden. Byggnaderna är också viktiga för den historiska miljön utmed Östra Storgatan. Själva garveritomten är så förändrad att den i sig har låga kulturhistoriska värden.

Vattenmiljö

Vattenkraft har ej utnyttjats. Vattnet i hamnen har dock använts till processen och som transportled. Hamnen har därför visst kulturhistoriskt värde liksom järnvägen som också användes för transport.

De båda bostads- och kontorsbyggnaderna utmed Östra Storgatan som de ursprungligen såg ut. Jämför bild sid 87.

Helhetsmiljö

Sölvesborgs stadskärna utgör riksintressemiljö K 2 för kulturmiljövården. Ett av de bärande värdena i, ”uttrycken” av, riksintresset är kustlandsvägen eller Via Regia som går tillbaka på förhistorisk tid. Östra Storgatan utgör en del av denna mycket gamla vägsträckning. En del av detta värde utgör även den äldre bebyggelsen utmed vägen. Ett annat av riksintressets specificerade värden/uttryck är bebyggelsen från handelsstadsepoken cirka 1800-1915. De bevarade boningshusen med kontorsfunktioner på den Lilljedahlska fastigheten bär upp dessa värden, tillsammans med bl.a. Östra tullhuset på fastigheten mitt över gatan. Även om garverimiljön endast åsatts värdegraderingen ”kulturhistoriskt värde” har dessa byggnader ett högt kulturhistoriskt värde som del av den historiska stadsmiljön i Sölvesborg.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

De båda bostads- och kontorsbyggnaderna vid Östra Storgatan 10 och 12 bör betraktas som särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader enligt PBL, kap 8, § 13. Relationen mellan byggnaderna vid Östra Storgatan och hamnen är viktig att behålla, dels som siktlinje, dels som gångstråk.

Bilder av miljön 2016

De båda bostads- och kontorsbyggnaderna utmed Östra Storgatan 2016.

Garveritomen från hamnen är idag bebyggd med andra hus.

Garveritomen mot hamnen, med järnvägen som passerar.

Lilljedahls gamla bostadshus, i delvis ombyggt skick, från öster.

Referenser, Sölvesborg

Garveriet i Sölvesborg och garverisläkten Frost, Elisabeth Frost-Josefsson, Karlskrona bibliotek

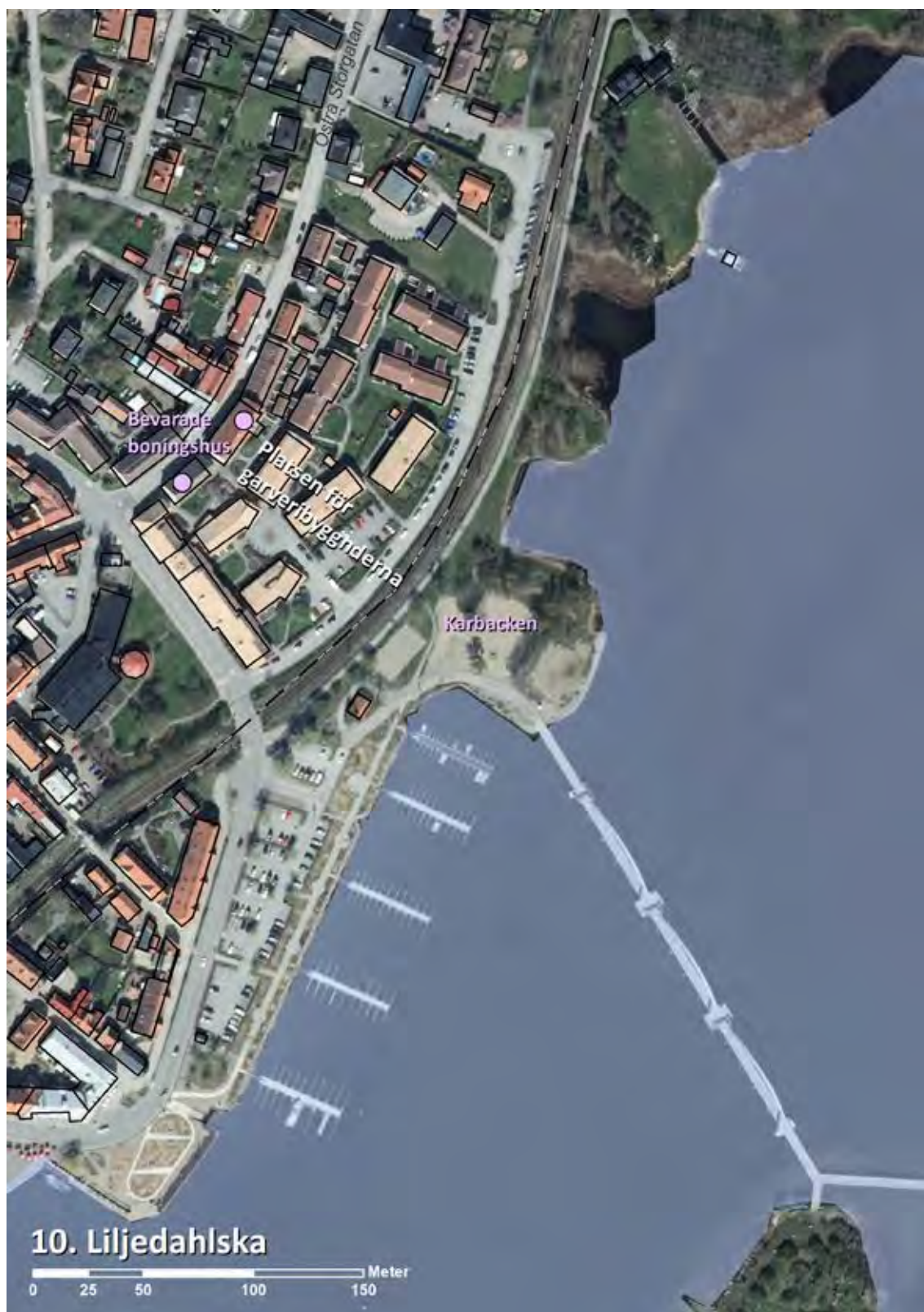
Avd 57 Sölvesborg i Svenska Metallindustriarbetarförbundet, Metallarbetsplatserna inom avdelningen 1903-1989, en dokumentär baserad på faktiska händelser i Sölvesborgsområdet, Dokumentationsgruppen Metallsektionen Avd 43, Sölvesborg 1999-12-14

Fabriksberättelser 1900-1965

J.TH. Lilljedahl, Kungen i Sölvesborg, Tage von Gerber, artikel i Blekingeboken 1950.

Artikel i Blekingeboken 1951.

Kartbilaga, Sölversborg

11. C. Mårdhs Garveri, Holmsjö

Koordinat: N 6253243 E 533326

Fastighet: Karlskrona Holmsjö 1:132

Fastighetsägare: Inge Karlsson, Holmsjövägen 58, 370 34 Holmsjö

Kommun, Socken: Karlskrona kommun, Sillhövda socken.

Id EBH-databas: 176050, riskklass 3

Byggår: Vissa uppgifter anger garveriets byggår till 1863.

Lagskydd: Nej

Kulturhistorisk värdering: Högt kulturhistoriskt värde

Värdebärande beståndsdelar: Garveribygggnaden

Kärnvärden: Hantverksbyggnad med välbevarad äldre exteriör, tydlig lokaliserad till en historiskt mycket betydelsefull väg.

Historik

Historiskt sammanhang: Garveriverksamhet

Enligt uppgift var den förste hantverkaren som flyttade till Holmsjö 1830 garvaren Carl Magnus Mårdh, vilken också gett namn åt garveriet. Han ska ha bott kvar och drivit garveri till 1863. Till Holmsjö, som låg strategiskt utmed landvägen mot Karlskrona, etablerades efter hand fler hantverkare och affärsidkare. 1874 då järnvägen drogs förbi och Holmsjö blev en hållplats tog centrumbildningen, handeln och industrialiseringen mer fart. Den egentliga industriperioden började dock på 1890-talet då grosshandlare August Ekedal i Karlskrona startade träindustri med såg och hyvleri, samt en stärkelsefabrik nere vid Sillhövden. Mitt emot den centralt placerade garveritomten byggdes ett nytt mejeri 1929. Detta byggdes om till Sillhövda sparbank 1943 och pizzeria på 1980-talet.

Garveriverksamhet var igång fram till cirka 1940. Enligt Nordiska museets inventering 1936 ägdes garveriet då av L P Andersson, men drevs av dennes son S A Andersson. Garveriet beskrivs då som "länets sista hantverksgarveri". Det nämns också att det drevs i liten skala, med koncentration på vilt- och pälsberedning. Den tomt som garveriet tillhörde, Holmsjö 1:45, hade bostadshuset mitt emot garveriet, tvärs över landsvägen. Efter att garveriet lagts ner i början av 1940-talet användes enligt uppgift den gamla garveribyggnaden som snickeri. År 1967 gjordes en ändring av byggnadsplanen för fastigheten, med syfte att möjliggöra en utbyggnad av snickeriet (f.d. garveriet). Även en nybyggnad i norra delen av tomten gjordes då en fristående verkstadsbyggnad uppfördes (eventuellt också delar av en äldre byggnad). Stig Eriksson som drev snickeriet sålde garveriets bostadshus på 1970-talet. Tomten där garveriet ligger fick då fastighetsbeteckningen 1:45 litt 2. Övriga hus på denna sida landsvägen behöll fastighetsbeteckningen Holmsjö 1:27. På så sätt kom det bostadshus som ligger på samma sida av vägen som garveriet att tillhöra garveri-/snickeritomten.

Bostadshuset som tidigare hörde till garveriet ligger tvärs över vägen, mitt emot garveriet. Bild ur bokverket Sveriges bebyggelse.

Garveribyggnaden som den såg ut på 1930-talet. Bild ur bokverket Sveriges bebyggelse.

Ekonomiska kartan från cirka 1970 över Holmsjö visar samhällets koncentration utmed landsvägen och läget mellan de båda sjöarna Holmsjön och Sillhövden.

Beskrivning av miljön

Miljösammanhang: Tätortsmiljö

Det lilla samhället Holmsjö har en enkel struktur. Utmed dalgången löper den gamla landsvägen mot Karlskrona, utmed vilken i stort sett ortens alla byggnader är placerade i en enkel rad utmed ömse sidor av vägen. Även den ännu trafikerade järnvägen från 1874 följer dalgången, med stationsmiljön placerad mellan de båda sjöarna Holmsjön och Sillhövden. Stationshuset är idag rivet, men ett järnvägsmagasin finns kvar, något flyttat. (Detta magasin används av Holmsjö hembygdsförening, och ligger granne med garveritomten). Samhällets struktur avspeglar tydligt att kombinationen landsväg-järnvägsstation attraherat både handel och industrier med tillhörande boningshus.

Garveriet ligger strax intill stationsmiljön, på en smal tomt utmed landsvägens östra sida. Den ursprungliga tomten låg dock tvärs över vägen, med bostadshuset på andra sidan vägen. Detta bostadshus såldes ifrån på 1970-talet. Det har genomgått flera genomgripande ombyggnader. Just öster om garveritomten finns ett sankt område vilket tidigare utgjorde södra delen av Holmsjön. Tillgången till detta vatten bidrog säkert till lokaliseringen. På tomten ligger den bevarade garveribygnaden, ett bostadshus samt en snickeriverkstad som uppfördes sedan garveriet lagts ned. Garveribygnaden, som enbart besiktigats exteriört, har karaktär av sekelskiftet 1900 men kan ha äldre timmerstomme. På byggnadens baksida (svårbesiktigad) finns flera mindre tillbyggnader samt en skorsten, vilken troligen inte hör ihop med garveriverksamheten. Loftgång saknas. Garveriet har bedömts vara icke krombaserat, vilket innebär måttlig miljörisk (risk 3). Platsen berörs inte av några registrerade fornlämningar (FMIS).

Kulturhistorisk värdering

Garveri och garvargård

Garveriet i Holmsjö har ett högt kulturhistoriskt värde. Värderingen baseras på att garveribygnaden i Holmsjö kan vara Blekinges enda bevarade i sitt slag. Det finns uppgifter om att Mårdhs garveri var det hantverksgarveri i länet som var i drift längst fram i tiden, in på 1930-talet, troligen fram till ca 1940. Garveribygnadens exteriör har höga historiska äkthetsvärden med bevarade äldre material och byggnadsdelar. Eftersom loftgång saknas signalerar byggnaden dock inte tydligt garveriverksamhet. Både det ursprungliga boningshuset tvärs över vägen och det bostadshus som ligger intill garveriet finns kvar och är viktiga i miljön även om de blev kraftigt ombyggda och förändrade under andra halvan av 1900-talet. Snickeribygnaden är modernare än garveriet men bidrar till karaktären av äldre småindustri.

Vattenmiljö

Garveriet ligger i anslutning till den uppgrundade och igenväxta södra viken av Holmsjön. Uppgrundningen gör dock att garveriets relation till vattnet idag är mycket otydlig. Garveriet har alltså tidigare legat vid den södra änden av Holmsjön. När järnvägen byggdes byggde man en liten stenbro i granit för att bibehålla Holmsjön avrinning till Sillhövden. Det finns fortfarande en liten bäck som rinner runt Ekön och ut i Sillhövden.

Helhetsmiljö

Kulturmiljön i Holmsjö har sina främsta värden i de egenskaper som förstärker samhällets tydliga struktur: bebyggelsen som ligger utmed landsvägen som löper utmed dalgången

Garveriet från baksidan vetter mot våtmark som troligen tidigare var mer öppet vatten, och kan han bidragit till lokaliseringen.

Det bostadshus som tidigare hörde till garveriet ligger tvärs över vägen. Huset är samma som på den äldre bilden, men har genomgått flera ombyggnader och förändringar. Foto Björn Ericsson.

Bostadshuset som idag ligger på garveri/snickeritomten har gamla anor men har genomgått många förändringar under andra hälften av 1900-talet.

med sina sjöar, samt järnvägen som från Holmsjö och söderut också ansluter till dalgången. Bebyggelsemiljön i samhället är splittrad och har sammantaget ett måttligt värde, med enstaka äldre hus med höga äkthetsvärden utmed landsvägen, men många ombyggda/förvanskade.

Förslag till kulturmiljöhänsyn

Garveribyggnaden bör betraktas som en särskilt kulturhistoriskt värdefull byggnad enligt PBL, kap 8, § 13 och § 14. Vidare undersökningar och dokumentation av garveribyggnaden är önskvärda, inte minst av byggnadens interiör. Det är särskilt viktigt att dokumentera spår från garveriverksamheten, såsom t ex nedgrävda kar under byggnadens bottenbjälklag eller på tomten.

Bilder av miljön 2016

På garveritomten finns också en byggnad från 1900-talets mitt som använts som snickeri (verkstad).

Gränsande till garveritomten ligger ett flyttat järnvägsmagasin som används av hembygdsgöreningen.

Referenser, Holmsjö

Sveriges bebyggelse (med fel fastighet).

Holmsjö hembygdsförenings historia (hemsida)

Kyrkhultslistorna

Nordiska museets arkiv: Gösta Bertels material ur Dokumentationer och insamlingar, Fältarbeten och undersökningar, 1.1.24 Garveriundersökningen, Nordiska museet, 1936.

Muntliga uppgifter: Holmsjö hembygdsförening, Björn Eriksson

Kartbilaga

Referenser

Litteratur

- Kulturminnesvårdsprogram för Blekinge län del I-III, Länsstyrelsen i Blekinge län, 1983.
- Bertel, Gösta: En småländsk-öländsk garvarsläkt och dess garverier. Kalmar: Kalmar läns fornminnesförening, 1939 s. 81-116. Särtryck ur årsboken Kalmar län ; 27(1939)
- Melin, Per. Tehlanders garveri. I Dackebygd 2013 s. 40.
- Strand, Marianne. Gamla garveriet. I By och bygd i Dörby-Kläckeberga d. 4 s. 201-202
- Granlund, John. Garveri och läderbod: ett kapitel ur lantgarveriets historia. I Svenska kulturbilder. Bd. 4. Ny följd D. 7-9 s. 237-270
- Lindström, Gösta. Virserums garveri. Virserum 1994. 6 s.
- Klippans Chromläderfabrik, Dokumentation, Klippans socken, Klippans kommun, Skåne län, Henrik Borg, Regionmuseet Kristianstad. 2005.
- Riksantikvarieämbetet, Kulturhistorisk värdering och urval - Plattform för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utverckla kulturarvet, Rapport (remissversion), Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2014.
- Sveriges officiella statistik, Kongl. Maj:ts Befallningshafares femårsberättelser”, 1866-1870. (Dvs landshövdingens så kallade femårsberättelser)

Otryckta källor

- Om garveriprocessen: ur ”Nominering till Årets industriminne 2016 Wiaholms garvaregård och garverimuseum - Till Svenska Industriminnesföreningen den 2016-02-25”.

Arkivmaterial

- Nordiska museets arkiv: Frågelistor och svar, 3.3.45 SP 45 Garverier 1936, ur Dokumentationer och insamlingar samt Gösta Bertels material ur Dokumentationer och insamlingar, Fältarbeten och undersökningar, 1.1.24 Garveriundersökningen, Nordiska muset, 1936.
- Landsarkivet i Lund, skattläggning av kvarnarna vid Kvarnagård, Näfragjöl, Näfrasjö och Sillhöfda 1768, Blekinge läns landskontor, GIIc:2.
- Landsarkivet i Lund, specifikation på skattlagda qvarnar i Blekinge 1718- 1720, Blekinge läns landskontor, GIIc:2.
- Karlskrona kommunarkiv, taxeringslängder 1872, Rödeby socken, D5B:1.
- Lantmäterimyndigheternas arkiv, karta 1752, akt nr. 10-AUG-5.
- Rikets allmänna kartverks arkiv Häradsekonomiska kartan 1915-1919, Lyckeby J112-4-47.
- Ronneby kommunarkiv

Internet

- Fornminnesregistret, <http://www.fmis.raa.se>,
Lantmäteriet

**LÄNSSTYRELSEN
BLEKINGE LÄN**

SE-371 86 Karlskrona
Telefon 010-224 00 00
E-post: blekinge@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/blekinge